

LIVIOPOLIS'DEN ŞARLI'YA BEŞİKDÜZÜ'NÜN TARİHİ COĞRAFYASI

*Sinan KILIÇ**

ÖZ

Bu yazıda Trabzon'un Beşikdüzü ilçesi tarihi coğrafya bakımından incelenmektedir. Bölgede henüz detaylı arkeolojik araştırmalar yapılmadığından Antik Çağ'dan ve Ortaçağ'dan günümüze kalan bilgiler değerlendirmeye alınmıştır. Amaç Beşikdüzü sahilindeki tarihsel liman ve bu limanın hemen önündeki küçük kale ile daha gerideki coğrafi etki alanına dikkat çekmektir. Bu yazı ile Antik Çağ kaynaklarında Liviopolis, Ortaçağ harita ve metinlerinde ise aynı adın çeşitlemeleriyle adlandırılan kıyı kalesi konumlandırılmaya çalışılacaktır. Henüz tescil işlemi yapılmamış olan bu kale ve çevresi günümüzde tahribata açık durumdadır. Nitekim kısa süre önce Beşikdüzü Limanı'nın inşası sırasında zarar da görmüştür. Söz konusu doğal limanın Karadeniz'deki ilk denizcilik faaliyetleri ile birlikte kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak kale ile çevresindeki yerleşmenin de bu limanın kullanımına paralel olarak geliştiği varsayılabilir. Günümüze temelleri ulaşan kalenin bir Ortaçağ yapısı olduğu belirtilmekte ise de, bu bilgi ancak arkeolojik bir kazı çalışması ile doğrulanabilir.

Anahtar Sözcükler: Liviopolis, Yavabolu, Şarlı, Beşikdüzü, Şalpazarı, Ağasar Vadisi, Karadeniz

FROM LIVIOPOLIS TO ŞARLI HISTORICAL GEOGRAPHY OF BEŞİKDÜZÜ

ABSTRACT

This paper deals with the historical geography of Beşikdüzü, a small town in the western part of Trabzon. The study evaluates only the ancient and medieval sources since no detailed archaeological investigations have been carried out in the region. The aim of the study is to dwell on the historical port along the shore of Beşikdüzü, the small castle just in front of the port and their geographical hinterland. This paper will try to locate the coastal fortress, which is called Liviopolis in the ancient sources and with other names in the medieval maps and texts. The castle and its vicinity area, not officially registered yet, and recently damaged by the construction of Beşikdüzü port, are still open to destruction

* *Arş. Gör.*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, VAN.
sinankilic@yyu.edu.tr

today. It is estimated that the natural port was in use most probably since the first marine activities in the Black Sea. Thus, it can be concluded that the castle and its surrounding area must have been urbanized parallel to the use of the port. Though it is suggested that the castle, only the pedestals of which exist today is a medieval construction, but this can be only confirmed through an archaeological excavation.

Keywords: Livio polis, Yavabolu, Şarlı, Beşikdüzü, Şal pazarı, Ağasar Vadisi, Karadeniz

Coğrafi Durum

Bu yazıda tarihi coğrafya açısından incelenen Beşikdüzü yöresi, Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Karadeniz kıyısına paralel uzanan Doğu Karadeniz Dağları'nın batı ucu olan ve Harşit Çayı ile Değirmendere derin vadilerinin şekillendirdiği dağlık bölgenin sahil kesimindedir. Bu dağlık bölgenin en yüksek yeri Trabzon ile Aşkale'yi birbirine bağlayan E97 Karayolu üzerindeki Zigana Geçidi'nin (2032 m, bugünkü tünel 1795 m) kuzey-kuzeybatısındaki Taşoluk Tepesi'dir (2420,5 m).

Söz konusu dağlık bölgenin sahil kesiminde, Tirebolu ile Trabzon arasında denize karışan akarsulardan biri yaklaşık 30 km uzunluğundaki Ağasar Deresi'dir. Bu derenin kaynağı, yörede konik biçimli bir dağ olan Sis Dağı'nın (2182 m) doğu eteklerinde iki bölümden oluşur. Bunlardan batıdaki bölümünü, dağın doğu zirvesi olan Halil Tepesi'nin (2118 m) dibinden akan yaklaşık 4,5 km uzunluğundaki Adambilmez¹ deresi şekillendirmiştir. Bu derenin batı yakasında Geyikli,² doğu yakasında ise Karaağaç köyü bulunur. Bu vadiyi güneyden çeviren yay biçimli sırtın batı ucunda Halil Tepesi, ortasında Kireçhane Yaylası ve doğu ucunda Belkiran köyü ile Karaağaç Tepesi (1141 m) sıralanır. Vadi tabanı, yukarıda ortalama 1600 m'den Karaağaç köyü altında 600 m'ye kadar düşer.

Belkiran ile Karaağaç köylerinin bulunduğu sırtın doğusunda diğer vadi uzanır. Simenli³ ve Sütüncü köylerinin yer aldığı, dalgalı bir arazi olan bu geniş vadiyi yaklaşık 8,5 km uzunluğundaki Sinlice⁴ deresinin havzası şekillendirir. Bu havza da Adambilmez havzası gibi, güneyden ve doğudan

¹ Bu adın yörede "Ademmez" olarak bilindiği belirtilmiştir. Enver Uzun, *Trabzon'un Yer Adları*, Trabzon 2007, s. 359.

² 1515 yılı kayıtlarında Oğuz'a bağlı ekinlik alanlar arasında Geyikli de vardır. Ancak bu ve daha sonraki kayıtlarda köyün adı "Alakâfir" ve "Alagâvur" adlarıyla geçer. Bu adların da "Müslüman gibi görünen" anlamına gelen "ahuryan" sözcüğünden geliyor olabileceği belirtilmiştir. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şal pazarı-Beşikdüzü*, Trabzon 2010, s. 60, 92-94. 1850 yılına ait Öşür Defteri'nde "Alagâvur" adı yer almaya devam eder. Zehra Topal, *Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defterleri*, Ankara 2005, s. 359. Geyikli adı 1957'de verilmiştir. Uzun, *a.g.e.*, s.340.

³ Bu köyün adı 1835 yılına ait vergi kayıtlarında geçmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 148.

⁴ Bu yer adı bir mezarlığa işaret ediyor olmalıdır. Orta Asya Türkçesinde mezar anlamında kullanılan "sin" sözcüğünün geçtiği eski ve yeni yer adları derlenmiştir. Selahi Diker, *Türk Dili'nin Beş Bin Yılı*, İstanbul 2000, s. 506.

yay biçimli bir sırt ile sınırlanmıştır. Bu yayın batı ucunda Şıhıranı Geçidi (1318 m), ortasında Cıba Tepesi (1595 m) ve doğu ucunda, bölgeyi yukarı Fol vadisinden ayıran Karakısrak Dağı (1902 m) ile Toksar Tepesi (1637 m) bulunur. Vadi tabanı, Karakısrak Dağı'nın kuzey dibinde ortalama 1400 m'den Karaağaç köyü altında 600 m'ye kadar düşer.

Adambilmez ve Sinlice dereleri Karaağaç köyü altında birleşerek Ağasar Deresi'ni oluşturur. 1 km kadar sonra bu dereye batıdan Kavacık ve Çağmanlı köylerinin yer aldığı yan vadiden akan Kavacık Deresi, 5 km kadar sonra ise Fidanbaşı⁵ ve Çetrik⁶ köylerinin bulunduğu yan vadiden akan Değirmendere karışır. İkinci derenin çatağında Şalpazarı ilçe merkezi kurulmuştur. Ağasar Deresi'nin derin vadisi bu noktadan sonra batıda Kalegüney, doğuda ise Bozlu sırtlarının arasından denize doğru akmaya devam eder. Doğru yakada içinde Abdallı köyünün (Yeşilköy) kurulduğu dereye gelmeden, batıdan Kalegüney deresi, daha ileride ise Korkuthan köyü (Ağılbağı) altında Çakal deresi Ağasar'a karışır. Giderek büyüyen dere nihayet Beşikdüzü ilçe merkezinin batısında nispeten genişleyen bir yatak ile denize ulaşır.

Ağasar Deresi'nin denize ulaştığı yer geçmişte Büyük Liman diye bilinen doğal koyun batı kesimindedir. Bu noktadan bugünkü Eynesil Tüneli'nin olduğu Ballıdüzü Sırtı'na kadar uzanan dalgalı arazide, batıdan doğuya doğru sırasıyla Ağaçlık, Canık ve Değirmen dereleri, yer yer derinleşen küçük vadiler içinden akar. Bu vadilerin yukarı kesimlerinde Çorapçılar, Seyitahmet, Sayvancık,⁷ Akkese (Akise)⁸ ve Aksaklı köyleri kurulmuştur. Bu köylerden daha eski olan sahil tarafındaki Yavabolu (Yobol) köyü ise günümüzde Denizli, Adacık ve Çeşmeönü mahallelerine bölünmüştür. Eski kaynaklarda adı çok çeşitli biçimlerde yazılan Livio polis/Çeşmeönü kalesi buradadır. Adacık köyünün ucundaki kayalık çıkıntının Zeytin Burnu adıyla anılması buradaki düzlükte bir zamanlar zeytincilik yapıldığına işaret eder. Daha doğuda, Yoros Burnu'nun arkasındaki Akçakale ve Akçaabat sahillerinde de eskiden zeytin yetiştirildiği bilinmektedir.

Ağasar Deresi'nin denize karıştığı yerin doğusunda, bugünkü Beşikdüzü ilçesinin bulunduğu kıyı düzlüğü uzanır. Bu düzlüğün gerisinde, ilçeye sonradan verilen adın kaynağı olan Beşikdağı Tepesi (538 m) yükselir. Yöre

⁵ Bu köy yörede "Tımara" diye de bilinir. Uzun, *a.g.e.*, s. 353. Bu adın Osmanlıdaki tımar sistemiyle ilişkisi üzerinde durulmuştur. İlyas Karagöz, *Grek Bizans ve Eski Türk Kaynaklarına Göre Trabzon Yer Adları*, Trabzon 2006, s. 359.

⁶ Bu köyün ilk kez 1835 yılına ait vergi kayıtlarında adı geçmiştir. Emecen, *a.g.e.*, s. 141. Köyün adının sarp yer anlamına geldiği belirtilmiştir Uzun, *a.g.e.*, s. 343.

⁷ Bu köy yörede "İstil" diye de bilinir. Uzun, *a.g.e.*, s. 184. Bu yer adı Birinci Dünya Savaşı yıllarında yöredeki Rum çete reislerinden İstil Ağa ile ilişkilendirilir. Karagöz, *a.g.e.*, s. 361. Doğru Roma kaynaklarında adları İstilis olan Bulgar ordusundaki Kıpçak askerlerinden söz edilir. Bu nedenle Rum çeteci İstil Ağa da aslen Kıpçak kökenli olabilir.

⁸ Eski vergi kayıtlarına göre bu köyün 1682 yılında Seyitahmanmetli ve Ambarlı köylüleri tarafından henüz yeni oluşturulduğu ve tahminen burada bulunan bir kilise ya da manastır nedeniyle bu adı aldığı belirtilmiştir. Emecen, *a.g.e.*, s. 116.

hâkim konumdaki bu tepenin batı yamacını Takazlı deresi şekillendirmiştir. Doğudaki yamaçta ise Bayırköy (Bayırmahalle) yer alır. Bu köyün 1850 yılı Öşür Defteri'nde adı "Karye-i Hodala Bayır" diye geçmektedir.⁹ Hodala adı 1551 yılına ait bir donanma kaydında da görülmektedir.¹⁰ Yöre halkı Beşikdağ çevresinde Bolanisa, Hodala¹¹ ve Salta yer adlarıyla bu yerlerin arasından akan Nevala ve Kümen dere adlarını halen hatırlamaktadır.¹² Buna göre Bayırköy'ün doğusundan akan bugünkü Kurbağalı Dere'nin eski adı "Nevala" ya da "Kümen" olabilir. Bayırköy'den güneye doğru, sırt üzerinden gidilerek önce yukarıda söz edilen Sinlice vadisinin doğusundaki Toksar ve Karakısırak tepelerine, daha sonra ise Fol vadisini Kürtün'e bağlayan Erikbeli¹³ geçidine (1604 m) ulaşılır.

Kurbağalı Dere'nin doğu yakasındaki alçak sırtın alt kesiminde Vardallı¹⁴ ve yukarı kesiminde ise Hünerli¹⁵ köyleri bulunur. Bugünkü Vakfikebir ilçe sınırının geçtiği bu sırtın doğusundaki vadiyi Çamlık Deresi şekillendirmiştir. Yaklaşık 25 km uzunluğundaki bu dere yukarıda adı geçen Toksar Tepesi'nin kuzey eteğinden doğar, yaklaşık 8 km sonra İskenderli köyünün uzandığı ince uzun düzlüğe ulaşır, 3 km uzunluğundaki bu düzlükten geçerek dar bir vadiye girer ve nihayet 13 km daha aktıktan sonra Beşikdüzü ilçe merkezinin doğusunda denize karışır. İç kesimde yer alan İskenderli¹⁶ köyü adının 1876 Yılı Trabzon Salnamesi'nde "Kumyatağı" diye kayıtlı olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Çamlık deresinin yukarı kesimi halen bu adla anılmaktadır. Söz konusu adın yukarıda geçen "Kümen" adıyla bir ilişkisi olabilir. Bölgenin başka yerlerinde de karşılaşılan bu adın Kıpçak/Kuman Türkleriyle ilişkisi kurulmaktadır.¹⁸

⁹ Topal, *a.g.e.*, s. 311; Uzun, *a.g.e.*, s. 181. İ. Karagöz bu adı Yunanca büyük kepçe anlamına gelen "kutala" sözcüğüyle ilişkilendirmektedir. Karagöz, *a.g.e.*, s. 357.

¹⁰ Emecen, *a.g.e.*, s. 82.

¹¹ Her iki ad da XIX. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında görülmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 70, 127.

¹² Bu bilgi Zeki Yardım'dan alınmıştır.

¹³ Yörede geyiğe "elik" dendiğinden bu adın aslı Elikbeli olabilir.

¹⁴ 1682 yılına ait bir kayıta bu köyün adı Marna ile birlikte yazılmıştır. Emecen, *a.g.e.*, s. 114, 123.

¹⁵ Bu köy 1850 yılına ait öşür defterinde "Karye-i Kefli Zemberek" adıyla kaydedilmiştir. Topal, *a.g.e.*, s. 309; Uzun, *a.g.e.*, s. 185. İ. Karagöz Kefli adını Yunanca keyif anlamına gelen "kef" ve "keflis" sözcükleriyle ilişkilendirmektedir. Karagöz, *a.g.e.*, s. 358-359.

¹⁶ İ. Karagöz bu adı önce Komnen Devleti'nde ve XV.-XVI. yüzyıllarda Osmanlı'da görülen Skantaris, Skanteris ya da Skenteris biçimindeki kişi adlarıyla ilişkilendirmekte. Karagöz, *a.g.e.*, s. 333. Kitabının başka bir yerinde ise aynı adın "İskenterantos" olduğunu belirterek bu adın yöredeki Türkçe olmayan yer adlarından biri olduğuna vurgu yapmaktadır. Karagöz, *a.g.e.*, s. 364.

¹⁷ Uzun, *a.g.e.*, s. 370. İ. Karagöz "Kumyatak" adının gerçekte "Komyatak" olması gerektiğini belirterek, bunun Dağıstan Avarları ile ilişkili olduğunu iddia etmektedir. Uzun, *a.g.e.*, s. 365-368.

¹⁸ Kıpçak/Kuman Türklerinin bölgedeki varlıkları konusunda bkz. Salim Cönce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 477-87; İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2007, s. 126-136; İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s. 97-103, 130-131; Ayrıca

Çamlık deresinin denize karıştığı yerin doğusundaki sırta doğru Çamlık köyünün evleri dağılmıştır.¹⁹ Sırtın Vakfikebir tarafındaki eteğine Körez Mahallesi denir.²⁰ Sırtın güneyine doğru ise Bozalan, Hıندانlı ve Şina köyleri sıralanır. İskenderli köyünün doğusundaki Kale Mahallesi'nin üzerindeki Sivridağ Tepesi (1295 m) bölgeye hâkim bir konumdadır. Daha ilerideki Ağameydanı Geçidi (1040 m) ile hem batıdaki İskenderli düzlüğüne, hem doğudaki Tonya'ya ve hem de yukarıda sözü edilen Tosarlı Tepe yoluyla Erikbeli'ne ulaşılır.

Tarihsel Arka Plan

Aslında bir tatlı su gölü olan Karadeniz'e Akdeniz'in tuzlu sularının boşaldığı tezi giderek çok daha fazla ilgi çekmektedir.²¹ Yapılan araştırmalar Karadeniz'e günümüzden 8400 yıl kadar önce tuz bulaştığını göstermektedir.²² Ortaya çıkan bu büyük çevre felaketinin bütün bölgedeki yerleşme alanlarını etkilediğine şüphe yoktur. Buna göre Karadeniz'in Taş Çağı'ndaki (Paleolitik) durumunun da bugünkü gibi olmadığı anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinin tarihöncesi dönemleriyle ilgili

Albayrak Ordu, Giresun, Trabzon ve Artvin'deki Kıpçak/Kuman Türklerinden kalma yer adlarını listeler. Haşım Albayrak, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontos*, İstanbul 2010, s. 112. Aynı yazar ayrıca bölgenin tanınmış ailelerinden Cordanoglu, Baltaoğlu, Komar, Ayaz, Saral, Terter, Konguroğlu, Şişmanoğlu, Uzunoglu, Demircioğlu, Durutoğlu/Türütoglu gibi aile adlarının da Kıpçak/Kuman Türklerine dayandığına dikkat çeker Albayrak, *a.g.e.*, s.113-115; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz tarih Kültür İnsan*, Trabzon 2000. Buradaki "Kuman" adının sadece Macar ve Doğu Roma kaynaklarıyla Batılı gezginler tarafından kullanılması dikkat çekicidir. Antik kaynaklarda geçen benzer bir ad bugünkü Tokat il merkezi yakınlarında yer alan Komana kentinin adıdır. Bu durum Doğu Romalılarla Avrupalıların Anadolu'da karşılaştıkları Kıpçakları onlarla karşılaştıkları yere göre adlandırmış olabileceklarini akla getirmektedir. Zira bu halkı İslam kaynakları "Kıfçak" ya da "Kıpçak", Ruslar "Polovets", Ermeniler "Hartes", Almanlar "Falben", Latinler ise "Pallidi" diye adlandırmaktadır. İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon 2009, s.71 dn. 22.

¹⁹ 1876 yılı Trabzon Salnamesi'nde bu köyün adı Bedromida diye geçmektedir. Kudret Emiroğlu (Haz.) *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1876*, Eskişehir 1995. Bu adın Tirebolu'nun 7 km kadar güneyindeki Bedrama Kalesi'nin adıyla olan benzerliği dikkat çekicidir.

²⁰ Burası Mama adıyla da bilinir. Uzun, *a.g.e.*, s. 402. Marna adı 1551 yılına ait bir donanma kaydında da görülmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s.82.

²¹ 1993 yılında Karadeniz'de başlatılan uluslararası deniz jeolojisi araştırmaları sonucunda ilk kez ortaya atılan bu taşkın varsayımı, (RYAN, William B. F., "Status of the Black Sea Floof Hypothesis", *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Ed.V. Yanko-Hombach, A. S. Gilbert, N. Panin, P. M. Dolukanov, Springer, Dordrecht 2007) giderek bilimsel bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu araştırma ekibinde yer alan W. B. F. Ryan ve W. C. Pitman'ın 1998 yılında yayımladığı (*Noah's Flood. The New Scientific Discoveries About The Event That Changed History*, Touchstone, New York) adlı kitap konuyu dünya kamuoyu gündemine taşımıştır. Bu kitap 2003 ve 2011 yıllarında *Nuf Tufanı – Tarihi Değiştiren Olaya İlişkin Yeni Bilimsel Keşifler* (Çev. Dursun Bayrak, Ankara 2011) adıyla Türkçe basılmıştır.

²² Ryan ve diğerleri, *a.g.m.*, s. 115-126.

bilgiler K. Kökten'in 1945 yılında "Miliç (Terme), Ünye, Ordu, Harşit ve Trabzon gerilerinde en az 35 km derinliğine kadar" yaptığı ve "Ordu vilayetinden Rize'ye kadar prehistoryayı aydınlatacak tek bir ize" bile rastlamadığı araştırmadan pek ileri gidememiştir.²³ Bu bağlamda bu yazının içeriğini fazlasıyla ilgilendiren bir araştırma P. M. Dolukanov tarafından Ağustos 1997'de gerçekleştirilmiş, bu araştırma sırasında Beşikdüzü-Şalpazarı arasındaki vadi içinde saptanan bir kaya sığınağında tarihöncesi dönemlerden kaldığı düşünülen çakmak taşı aletler ele geçmiştir.²⁴

Bölge için söylemek gerekir ki, eski dönemlere ait yazılı kaynaklardan öğrenilen bilgileri bir arada değerlendirebileceğimiz somut arkeolojik bulgulardan halen yoksun bulunmaktayız.²⁵ Antik kaynaklarda adları geçen Amazon, Bekhires (Baktri), Byzares, Bukseri, Dril, Gandari, Heptakomet, Kalyb (Halizon, Alybe), Khoamani, Khomarae, Makron/San, Mosynoik, Pariani, Pharmakotrophi, Phlyres, Ropanes, Tibaren, Sauramat, Sapires ve Subsiani adlı toplulukların, Anadolu'nun kuzeydoğusundaki dağlık bölgede bir zamanlar yaşadıkları bilgisiyle yetinmek zorundayız. Bu halklarla ilgili Antik Çağ yazarlarının verdikleri bilgiler göz önüne alındığında,²⁶ günümüzdeki Okyanusya, Afrika ya da Amazon yerlileriyle karşılaştırılabilecek yaşam biçimlerini benimsemiş bir takım topluluklarla karşı karşıya olduğumuz düşünülebilir.²⁷ Heredot'a bakılırsa, bu toplulukların M.Ö. VI. yüzyılda Perslerin egemenliği altında yaşadıkları kesindir.²⁸ Pers İmparatorluğu'ndan önce bölgeye bir şekilde etki ettikleri tahmin edilen, örneğin M.Ö. I. binyılın Urartu ve Kolhis kültürleri ile M.Ö. II. binyılın Hitit, Kimmer, Hayasa ve Azzi kültürlerine ait bugüne kadar herhangi bir arkeolojik kalıntı saptanmış değildir. Yazılı kültürler olarak kabul edebileceğimiz bu kültürlerden önceki, bölgenin yazı/tarih öncesi (prehistorik) dönemlerine ait bilgiler ise Anadolu, İran ve

²³ Kılıç Kökten, "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3/5, (1945), s. 78.

²⁴ Pavel Markovich Dolukanov, "Prehistoric Rock-Shelters in Northeastern Turkey", *Anatolian Studies* 13, (1997), s. 17. Yaptığımız incelemede sözü edilen bu taş aletlerin ne Trabzon Müzesi'ne ne de Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'ne teslim edilmediği saptanmıştır.

²⁵ A. Bryer ve D. Winfield bölgeyi kapsayan ayrıntılı çalışmalarında Ortaçağ yapıları ve kaynakları üzerine yoğunlaşırken yeri geldikçe daha eski kalıntılarla ilgili de bilgiler vermektedir. Anthony Bryer - David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985.

²⁶ Söz konusu bilgileri A. Işık bir araya getirmiştir. Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara 2001, s. 92-197.

²⁷ Bu konuya Ş. Günaltay da vurgu yapmaktadır. Şemseddin Günaltay, *Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksid Kırallıkları, Yakın Şark IV*, Ankara 1951, s. 453-454.

²⁸ Tarihler III.94. Ş. Günaltay'a göre, bu dönemlerde bölgede kıydan iç kesimlere gittikçe devlet otoritesi azalmaktadır. Çünkü bu iç kesimlerde yaşayan halklar eski barbar ve çapulcu hayatlarını sürdürmektedir. Günaltay, *a.g.e.*, s. 439. Nitekim bu halkların Pompeus'a büyük sıkıntılar yaşattığı ve Roma'ya bile boyun eğmediği belirtilmektedir. Osman Emir, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy - MS III. yy.)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2014, s. 177 dn. 276, 279.

Kafkasya’da elde edilen somut arkeolojik bulguların ışığındaki yorumlardan başka bir şey değildir. Dolayısıyla tüm bu dönemler bu yazının dışında bırakılmak zorunda kalmıştır. O halde bölgenin tarihi coğrafya kurgusunu yapabilmek için şimdilik daha geç dönemlere ait bilgileri kullanmaktan başka çare yoktur.

Bölgede kökleri tarihöncesi çağlara kadar uzanıyor olabilecek ekonomik ilişkiler Karadeniz kıyılarını zenginleştirmiştir. Bu zenginlikten payını alan Pers İmparatorluğu’nun bölgedeki siyasi etkileriyle ilgili bilgiler halen Antik Çağ yazarlarından günümüze kalan metinlerle sınırlıdır. Roma dönemi tarihçilerinde Eusebius (yık. mS. 260-340) Trabzon’un Perslerden çok önce, M.Ö. 756’da kurulduğu için Roma’dan üç yıl, Bizans’tan (İstanbul) ise neredeyse bir yüz yıl daha eski olduğunu yazmaktadır.²⁹ J. P. Fallmerayer, Roma ve Ortaçağ kaynaklarının Trabzon’dan eski ve ünlü bir kent diye söz ettiğini, ancak buranın ilk kuruluş tarihini saptamanın olanaksız olduğunu düşünmektedir.³⁰ Oysa günümüzde arkeoloji bilimi bu tür bilinmezlikleri aydınlatmak için uğraşmaktadır.

Yine J. P. Fallmerayer, M.Ö. IV. yüzyıl başındaki Büyük İskender seferiyle başlayan yıkıcı sürecin kuzeydoğu Anadolu kıyılarını pek etkilemediği,³¹ aksine zaten zengin ve mutlu yaşayan Trabzon’un Pers krallarının soyundan gelen Mithradat³² Hanedanlığı döneminde görkemli bir kent haline geldiği kanısındadır.³³ Romalılar Anadolu’nun batısını ele geçirdiğinde (M.Ö. 129) Pontus Krallığı’nın tahtında V. Mithradat oturmaktadır. Önceleri iyi olan ilişkiler giderek bozulmuş ve VI. Mithradat zamanında Roma işgaline karşı bir Anadolu direnişi halini almıştır.³⁴ Ancak Pompeius Magnus M.Ö. 65 yılında

²⁹ William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Çev. N. Süleymangil, İstanbul 2007, s. 8, dn. 1. Trabzon kentinin kuruluşu ile ilgili daha güncel yorumlar için bkz. Süleyman Çiğdem, “Eskiçağ’da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, (2007), s. 136-137.

³⁰ Jakob Philip Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient I / Doğu’dan Fragmanlar*, Stuttgart ve Tübingen 1845, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitapevi İstanbul 2002, s. 4/3.

³¹ Roma kaynakları İskender’in Karadeniz’in doğu ve kuzey bölgelerine de seferler düzenleme isteğinin her zaman var olduğunu ima etmektedir. Nitekim Gugamela Savaşı (M.Ö. 331) sırasında Perslerin tarafında savaşan bölge krallarının, zaferden sonra İskender’e bağlılık bildirmek için gönderdiği elçiler hapsedilmiştir. Buna karşın ne İskender zamanında ne de ondan sonraki paylaşım savaşlarında bölgede tam bir egemenlik kurulamamıştır. Emir, *a.g.t.*, s. 63-68.

³² Latin yazımında “Mithridates”, Yunan yazımında ise “Mithradates” biçiminde yazılan bu adın aslı Mithradat olmalıdır. Zira her iki dilde şahıs adları cinsiyet bildiren son ekler alır. Nitekim krallığa ait para ve yazıtlarda hanedan adının “Mithradatlar” ya da “Mithradatoğulları” diye anımlandırılabilir “Mithradatou” ya da “Mithradatau” biçiminde yazıldığı görülmektedir. Ş. Günaltay bu adı “Mithridat” biçiminde yazmaktadır. Günaltay, *a.g.e.*, s.

³³ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 12-3/12. Bu konudaki yeni düşünceler için bkz. Emir, *a.g.t.*, s. 68-85.

³⁴ VI. Mithradat dönemiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Günaltay, *a.g.e.*, s. 1987; Murat Arslan, *Arrianus’un Karadeniz Seyahati*, İstanbul 2005; Adrienne Mayor, *Mithradates. Zehirlerin*

Mithradat İmparatorluğu'na³⁵ son vererek, Pharnakia'dan Kolhis sınırına kadar uzanan kıyı bölgesini Galat Kralı Doiotarus'un yönetimine bırakmıştır.³⁶

M.Ö. 48 yılında Pompeus'a karşı zafer kazanan Iulius Ceasar bütün Roma İmparatorluğu'nda egemenlik kurarken, Anadolu'daki Roma'ya bağımlı krallıklar üzerinde Part tehdidi devam etmektedir. Bu dönemde Anadolu'nun kuzeydoğusunda Roma'ya karşı direnen ve Kolchis ile Küçük Ermenistan krallıklarını ele geçiren VI. Mithradat'ın oğlu II. Pharnakes'in baba soyunun bağlı olduğu Partlara güvendiği anlaşılmaktadır. Ancak babasının gibi II. Pharnakes'in ordusu da, M.Ö. 47 yılının 2 Ağustos günü Zela'da (bugünkü Zile) Roma ordusunun karşısında dağılmış, bir süre sonra II. Pharnakes ölmüştür. Böylece Anadolu'nun kuzeydoğusu Galat hanedanlığının egemenliği altında kalmaya devam etmiştir.

Iulius Ceasar'un M.Ö. 44 yılında öldürülmesiyle Roma'da ortalık yeniden karışmış ve Partlar bir süre için bütün Anadolu'da egemenlik kurmuştur. Düzen ancak imparatorluğun Antonius ile geleceğin Roma İmparatoru Octavianus (Augustus) arasında paylaşılmasıyla sağlanabilmiştir. Payına doğu eyaletleri düşen Antonius M.Ö. 36'da Pontus eyaletinin yönetimini bir nedenle VI. Mithradat'ın torunu ve II. Pharnakes'in oğlu Deitoros'a bırakmaya karar vermiştir. Ancak bu kez de kardeşi Deitoros'u öldürerek tahta oturmuştur. Böylece Antonius bölgede yeni bir düzenleme yaparak Kilikya ve Lykonian Kralı Polemon'u bölgeye göndermiş, direniş kontrol altına alınca da bölge ona bırakılmıştır.³⁷ Böylece Anadolu'nun kuzeydoğusu için yeni bir süreç başlamıştır. Zira Polemon hanedanlığı Augustus zamanında da, özellikle Samsun ile Trabzon arasındaki kıyı şeridi ile buna bağlı iç bölgelerde egemenliğini sürdürmüştür. Bu dönemde doğudaki Partlarla anlaşma sağlanmış, herhangi bir büyük çatışma yaşanmamış, Polemon Krallığı güçlenmiş ve toprakları genişlemiştir.

Polemon M.Ö. 7 yılında ölünce bölgeyi uzun bir süre Nysalı (bugünkü Aydın) eşi Pythodoris yönetmiştir. Bu nispeten sakin dönem 38 yılında Kraliçe Pythodoris'in ölümüyle sona ermiştir. Ondandır bir yıl önce İmparator Tiberius da ölmüş ve yerine Caligula geçmiştir. Kraliçe Pythodoris'ten boşalan Polemon Krallığı'nın tahtına torunu II. Polemon'un oturması sağlanmıştır. Bu kral, İmparator Cladius zamanında da (41-54) tahtında oturmayı sürdürmüştür.³⁸

Kralı. Roma'nın En Amansız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi, Çev. Gürkan Ergin, İstanbul 2013; Emir, *a.g.t.*, s. 76-109.

³⁵ M.Ö. II. yüzyılın sonundan yıkılışına kadar neredeyse tüm Anadolu ile Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarındaki krallıkları kendisine bağlayan Mithradat Hanedanlığı küçük çaplı bir imparatorluğu yönetmiştir.

³⁶ *Strabon* XII.3.13. Bölge daha sonraki Roma İmparatoru Iulius Ceasar döneminde de (M.Ö. 49-44) Deitoros'un yönetiminde bırakılacaktır. Emir, *a.g.t.*, s. 122-130.

³⁷ Anadolu'nun kuzeydoğusunda Polemon Krallığı'nın kurulmasına kadar olan gelişmeler için bkz. Emir, *a.g.t.*, s. 122-135.

³⁸ Polemon Krallığı ile ilgili ayrıntılar için bkz. Emir, *a.g.t.*, s. 138-152.

Nero, 54 yılında Roma tahtına oturunca önce Partlara karşı savaş kararı almış ve bu nedenle Anadolu'nun doğusunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Böylece Polemon Krallığı'na ait topraklar önce direk olarak Roma'ya bağlanmış, daha sonra "Pontus Polemoniacus" adıyla Galatia eyaletine bırakılmıştır. Part seferini yürüten General Corbula için özellikle Trabzon limanının stratejik önemi vardır. Çünkü bütün Karadeniz kıyılarından gelen destek bu liman üzerinden daha güneydeki Roma garnizonlarına sevk edilmektedir. Bu yüzden donanma güçlendirilmiş ve Karadeniz bir Roma gölü haline getirilmiştir.³⁹

İmparator Nero'nun 68 yılındaki ölümüyle Roma'da ortaya çıkan iç karışıklıklar sırasında eski Polemon Krallığı'nda halk ayaklanmış ve Trabzon ele geçirilerek Romalı asker ve siviller katledilmiştir.⁴⁰ Uzun süren karışıklıklardan sonra 69 yılında Roma tahtına oturan Vespasianus bölgeye bir ordu göndermek zorunda kalmıştır.

Vespasianus, imparatorluğun doğu sınırını kontrol altına almak üzere 72 yılında yeni bir düzenleme yapmıştır. Buna göre Orta Anadolu yaylalarının bir kısmı, Fırat nehrinin yukarı vadisi ve Karadeniz'in güneydoğu kıyıları "Galatia-Cappadocia" eyaleti haline getirilmiştir. Bu eyaleti batıya bağlayan yollar inşa edilirken Satala⁴¹ ile Trabzon arasındaki yol da elden geçirilmiş olmalıdır.⁴² Ayrıca Karadeniz güneydoğu ve doğu kıyılarına Nero zamanında inşa edilmeye başlayan sınır kaleleri ile bölgenin savunma sistemi tamamlanmıştır. Zira bu dönemde Kafkasya üzerinden gelen göçerlerin baskıları da artmıştır. Bu nedenle söz konusu sınır savunma sistemi Trajanus döneminde (98-117) daha da güçlendirilmiş, yeni yollar inşa edilmiş, bu arada Doğu Anadolu'nun bir bölümü ile Kuzeydoğu Anadolu ve Güneybatı Kafkasya'nın da içinde bulunduğu Kappadokia yeniden ayrı bir eyalet haline getirilmiştir.⁴³ Trajanus 113 yılında Part seferine çıkmış, ertesi yıl Erzurum yakınlarındaki Elegeia kentine ulaşmış ve burada Armenia kralından tacını teslim almış, 116 yılında ise Mezopotamya'ya inerek Partların başkenti Ctesiphon'u işgal etmiştir.⁴⁴

Trajanus'un 117 yılında ölümüyle Roma tahtına oturan Hadrianus, imparatorluğun doğu sınırlarında barışçı politikalar yürütmüştür. 128-133 yılları arasında bölgeye yaptığı teftiş gezisi sırasında Malatya'da Partlarla yeni bir antlaşma imzalayarak sınırları güvence altına almıştır. Bunun ardından Kafkasya'da güçlenen Asyalı göçerlere karşı önlemler almak üzere Satala

³⁹ General Corbula'nın Anadolu'daki faaliyetleri için bkz. Emir, *a.g.t.*, s. 151-154.

⁴⁰ Tacitus, *Historiae* III.47.

⁴¹ Bu Roma yerleşmesinin kalıntıları bugünkü Gümüşhane'ye bağlı Kelkit ilçe merkezinin 17 km kadar güneydoğusunda bulunan Sadak köyü yakınlarına bulunmaktadır. Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos). Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 175-178.

⁴² Çiğdem, *a.g.m.*, s.145; Emir, *a.g.t.*, s. 159.

⁴³ Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. Emir, *a.g.t.*, s. 159-165.

⁴⁴ Cassius Dio, *Romaiki Historia* LXVIII.17, 28; Eutropius, *Historiae Romanae Breviarium* VIII.3.

üzerinden Trabzon'a geçmiş ve burada bir liman inşa ettirmiştir.⁴⁵ Bu yolculuk Torul çevresinde yaşayan Sannoi bölgesinden geçmiş olmalıdır. Daha önce Arianus'a göre eskiden Roma'ya vergi ödeyen bu halk, artık haydutluk yapmakta ve vergi ödemeyi ret etmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla Trabzon'dan güneye giden yolun Romalılar tarafından kapalı tutulduğu ve bunun da kent ticaretini sıkıntıya soktuğu düşüncesi buradaki asi halkların varlığına dayandırılıyor olmalıdır. Nihayet Hadrianus söz konusu güney yolunu açmıştır.⁴⁷

Bazı araştırmacılar Roma döneminde bölgede daha önceki düzenin bozulmayarak Trabzon'a serbestçe ticaret yapma ayrıcalığı tanındığını, bu ayrıcalığın bölgeyi daha da zenginleştirdiğini dile getirmektedir.⁴⁸ Zira Pompeus, denetlenmesi zor olan bu bölgeyi Mithradat savaşlarında kendisini destekleyen yerel yöneticilere bırakmıştır.⁴⁹

Antoninus Hanedanlığı'nın son imparatoru Commodus'un 192 yılında öldürülmesinden sonra ortaya çıkan iç karışıklıklar, Nero zamanından beri inşa edilen doğu sınır savunmasının giderek çökmesine neden olmuştur. Bu dönemde, 224 yılında Partları tarih sahnesinden silen Sasaniler eski Pers İmparatorluğu'nun hakkı olarak gördükleri Anadolu'ya baskı yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine İmparator Aleksander Severus (222-235) Roma savunma sistemini Kapadokya ve Suriye hattına taşıtmış ve kuzeydoğu Anadolu'yu savunmasız bırakmıştır.⁵⁰

Doğu Roma İmparatoru Anastasius dönemine ait (491-518) kayıtlarda adı geçen tarihçi Zosimus'un verdiği bilgilere göre, Roma İmparatorluğu'nun çöküş döneminde yaşanan en büyük sıkıntı, III. yüzyılın ortalarında kuzeyden gelen göçer toplulukların Karadeniz'in doğu sahillerini yağmalarken Trabzon'u

⁴⁵ Çiğdem, *a.g.m.*, s. 145-148; Emir, *a.g.t.*, s. 168.

⁴⁶ *Arriani Periplus Ponti Euxini* XI.1-2.

⁴⁷ Bu konuda Hagop Manandian'ın 1946 yılında Erivan'da Ermenice basılan ve 1965 yılında ise İngilizce çevirisi yayımlanan kitabına atıf yapılmaktadır. Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon 2012, s. 154, dn 83, 159. H. Manandian ise bu bilgi için Franz Cumont ve Eugène Cumont'un 1906'da Brüksel'de basılan "Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie" adlı kitabına (s. 36) atıf yapmaktadır. Dolayısıyla bugünkü Değirmendere yolunun M.Ö. I. yüzyılda Romalılar tarafından kapatıldığı ve daha sonra yeniden açıldığı bilgisinin somut bir veriye dayanmadığı anlaşılmaktadır.

⁴⁸ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 13; George Finlay, *The History of Greece and the Empire of Trebizond*, Londra 1851, s. 355-356. W. Miller Romalıların bu kenti özgür kılmasının nedenini Mithradat ile yapılan savaşlarda Trabzon'un Roma tarafında yer almasına bağlamaktadır. Miller, *a.g.e.*, s. 8. Oysa Pompeus'un Samsun ve Sinop'a daha önce verilen özgürlükleri de onayladığı çeşitli araştırmacılar tarafından belirtilmektedir. Bu konuda bkz. Emir, *a.g.t.*, s. 112, dn 263 ve 264. Roma İmparatorluğu'nun Hindistan ve Çin ile Karadeniz üzerinden yaptığı ticaret konusunda ayrıntılar için bkz. Tezcan, *a.g.e.*, s.129-78.

⁴⁹ Emir, *a.g.e.*, s. 116.

⁵⁰ O. Emir, İmparator Aleksander Severus'un ölümüyle imparatorluğun karanlık bir döneme girdiğini belirtmekte ve bu süreci "Asker İmparatorlar Dönemi" başlığı altında incelemektedir. Emir, *a.g.e.*, s.180-181.

ele geçirip tahrip etmesi olayıdır.⁵¹ Bölge bu tahribattan ancak İmparator Marcus Aurelius Cladius'un kısa döneminde (268-270) kurtulmuş, daha sonra yeniden toparlansa bile eski zengin günlerine dönememiştir. Daha sonraki Doğu Roma İmparatorluğu⁵² bölgeyi imparatorluğa bağlı Trabzon Valiliği olarak yönetmiştir.

VI. yüzyıla gelindiğinde Sasani ve daha sonra İslam orduları ile yapılan savaşlar sırasında lojistik destek amaçlı yatırımlar sayesinde özellikle Trabzon çevresi yeniden canlanmış, savaşlardan kaçan göçmenler bölge nüfusunu arttırmıştır. Bu dönemde oluşturulan Khaldia⁵³ eyaleti her ne kadar Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı olsa da, ortaya çıkan yerel derebeyleri XI. yüzyıla kadar bölgeyi yönetmiş ve yerleşmeleri kendilerine göre adlandırıp düzenlemiştir.

XI. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon ve çevresinin Kelkit ve Çoruh vadilerinden itibaren Oğuz Türklerinin baskısı altına girdiği bilinmektedir.⁵⁴ Bu baskılardan kaçanlar, Beşikdüzü gibi Ortodoks Hıristiyan toplulukların yaşam ve etki alanları olan sahil kesimlerine yerleşmiş olmalıdır. Dolayısıyla zaman içinde bu iki farklı kültür arasında simbiyotik bir ilişkinin geliştiği söylenmelidir. Anadolu'da yaşanan bu yeni süreç içinde doğudaki asıl egemenlik mücadelesi Danişmentler ile Selçuklular arasında yaşanmıştır. Her ne kadar Danişmentler, başlangıçta Samsun ile Bayburt arasındaki dağlarda Oğuzların yerleşip yayılmasını sağlamışlarsa da, bu sürecin sonunda

⁵¹ J. P. Fallmerayer Doğu Karadeniz ticaret ve zenginliğini büyük bir ordunun koruduğunu, bu yağmaların önlenememesinin askerlerin düşüncesizliği ve safahat düşkünlüğü olduğunu yazmaktadır. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, s. 13-14. Oysa daha Caracalla döneminde (M.S. 211-217) Trabzon ve Sinop'taki Roma donanması Marmara Denizi güney kıyısındaki Kyzikos'a taşınmış, böylece Karadeniz'in doğu ve güney kıyıları savunmasız bırakılmıştır. O. Emir bu saldırılara önce, 256 yılında Don Nehri kıyılarında yaşayan Boranilerin başladığını, ertesi yıllarda ise onlara Gotların ve başka toplulukların katıldığını belirtmektedir. Emir, *a.g.t.*, s. 181-186. Oysa Zosimus Trabzon'a İskitlerin saldırdığını (Zosimus, *Historia Nea* I.33), daha sonra onlara Karadeniz'in batı kıyılarında yaşayan Heruller, Peukinler ve Gotların katıldıklarını ve 6000 gemiyle Ege'nin güneyine kadar indiklerini yazmaktadır. Zosimus, *Historia Nea* I.42-43, 46.

⁵² Bu ad, imparatorluğa XVI. yüzyıldan itibaren Avrupalı tarihçilerin verdiği "Bizans İmparatorluğu" adı yerine kullanılmaktadır. Avrupalı tarihçiler "Rönesans" diye adlandırılan ve Eski Yunan uygarlığının yüceltildiği bu dönemde, Roma İmparatorluğu'nun doğu bölümünü başkent Konstantinopolis'in artık kullanılmayan eski adıyla anmaya başlamışlardır. İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul 2006, s. 44-45. Doğru olmayan bu adlandırmanın Doğu Roma ve Osmanlı imparatorluklarının başkenti İstanbul'un ilk kez M.Ö. 667 yılında, Megaralı kahraman Byzas tarafından kurulduğunu anlatan Yunan mitiyle ilgili olduğuna kuşku yoktur.

⁵³ Khaldia, bugünkü Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Gümüşhane ve Bayburt'u içine alan Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bir eyalettir. G. Finlay'e göre, imparatorluğun Trabzon merkezli bu sınır eyaleti, Anadolu ile Kafkasya'daki Hıristiyan prenslikleri arasında askeri, siyasi, ticari ve diplomatik ilişkileri sağlamaktadır. Zira Khaldia, bu dönemde bölgede Hıristiyanlar ile Sarazenler arasında süren savaşlar nedeniyle stratejik bir öneme sahiptir. Bu nedenle tüccarlara sağlanan ayrıcalıklar bölgedeki bağımsız davranan yapıların güvencesi olmayı sürdürmüştür Finlay, *a.g.e.*, s. 357-358.

⁵⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tellioglu, *a.g.e.*, s. 70-87.

Selçuklular güçlenmiş ve Orta Karadeniz kıyılarındaki kalelerle daha doğudaki Rum⁵⁵ derebeyleri üzerinde egemenlik ve baskı kurmuşlardır.⁵⁶

Aynı dönemde iyice zayıflayarak doğu eyaletlerinde toprak kaybeden Doğu Roma İmparatorluğu bir de Avrupa'dan gelen Haçlı seferlerinin baskısı altına girmiştir. Roma İmparatorluğu'nun IV. yüzyılım sonunda ikiye ayrılmasından yüzyıllar sonra, Doğu Roma'nın (İstanbul) zayıflığını fırsat bilen Batı Roma (Vatikan), Haçlı Seferleri düzenleyerek Büyük Roma İmparatorluğu'nu yeniden bir araya getirmenin yolunu aramış olmalıdır. Bunun sonucunda Haçlılar dördüncü kez toplanmış ve 1204 yılında başkent İstanbul'u işgal ederek yağmalamış, burada 57 yıl kadar süren bir Katolik yönetim kurmuşlardır.

Yaşanan bu süreç içinde, iki ateş arasında kalan Doğu Roma'nın giderek Anadolu'daki Türkmen boylarıyla birleştiği, zaman içinde kültürel bir sentez haline gelen bu birleşmenin bir yansıması olarak ortaya çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl Batı Roma için büyük bir tehdit haline geldiği görülmektedir. İzleri günümüze kadar gelen bu tarihsel sürecin en iyi izlenebildiği yerlerden biri de bugünkü Trabzon ve çevresidir. Bugünkü Beşikdüzü çevresiyle ilgili Ortaçağ belgeleri söz konusu sürecin izlerini tüm ayrıntısıyla gözler önüne sermektedir.⁵⁷

Toponimi

Beşikdüzü: Sözlüklerde Türkçe kökenli bir sözcük olarak tanımlanan “beşik”in bir anlamı da bebekleri yatırmaya ve sallayarak uyutmaya yarayan, ahşap ya da metal yatak diye açıklanır.⁵⁸ Sözcüğün diğer bir anlamı da bir şeyin doğup geliştiği yerdir. Bu anlamı “uygarlığın beşiği” ve “sanatın beşiği”

⁵⁵ Bu terim Roma İmparatorluğu'na dayandığı için “Romalı” anlamında, Ortodoks Hıristiyan yerli halkı tanımlamaktadır. Bu nedenle bölgede halen varlığını sürdüren ve “Rumanika” (Romaca) denilen Yunanca, çok sayıdaki yerel ana dil yanında bir ibadet dili olarak yayılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Dolayısıyla bu Ortaçağ kültürü ile Antik Çağ ticaret merkezleri arasında bir bağlantı kurulması doğru değildir.

⁵⁶ Tellioglu, *a.g.e.*, s. 88-96.

⁵⁷ Emecen, *a.g.e.*, s. 31-66.

⁵⁸ Sözlükler “beşik” sözcüğünün üç anlamı üzerinde durmaktadır: (1) Bir araya gelmiş ot ve ekin demetlerinin oluşturduğu büyük yığın, (2) kağına fazla yük yüklemek için okları arasına konulan çatallı ağaçlar ve (3) bebek, beşik çocuğu (Tuncer Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara 2011, s. 135). Sözcüğün çeşitli Türk dillerindeki söylenişleri şöyle sıralanır: Bêşik (Eski Türkçe); Bêşik, bişik (Orta Türkçe); Bişik (Türkmen Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi); Beşik (Özbekçe, Kırgızca, Balkar Türkçesi); Beşik (Nogay Türkçesi, Karakalpak Türkçesi); Bihik (Yakut Türkçesi); Mejik (Irak Türkmen ağzında “beşik” ve “tabut” anlamında kullanılır); Pezik (Sagay Türkçesi); ejik (Şor Türkçesi; bu sözcük Altay Türkçesinde “tabut” anlamında kullanılır); Pizik (Hakas Türkçesinde “salıncak” anlamında kullanılır). Ayrıca Anadolu'nun çeşitli yörelerinde çeşitli söyleniş biçimleri derlenmiştir: Zazacada “bêşiğe” ya da “bişığı”; beşik (Derleme Sözlüğü II, s. 643); bêşik (Derleme Sözlüğü II, s. 643); beşik (Derleme Sözlüğü II, s. 643); bişik (Derleme Sözlüğü II, s. 643); bişik (Derleme Sözlüğü II, s. 708); bêşik (Derleme Sözlüğü II, s. 645); beşik (Derleme Sözlüğü II, s. 645); peşik. Turgut Günay, Turgut, *Rize İli Ağzları*, Ankara 1980.

gibi deyimler içinde görmekteyiz.⁵⁹

Beşik sözcüğü XII. yüzyıldan sonra ve özellikle Osmanlı döneminde Balkan coğrafyasına taşınmış olmalıdır. Tabii daha önce Asya'dan buraya gelen göçler de söz konusu olabilir. Sırp-Kroat dillerinde beşik anlamında kullanılan "beşik" ve hamile ya da taşıma anlamlarında kullanılan "beşikna" sözcükleri karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰ Ayrıca Bulgarcada "beşik", Eski Bulgarcada "belçug" ve Macarcada ise türeme anlamında kullanılan "bölcsö" sözcükleri vardır.

Anadolu'da eski yerleşme yerlerinin "beşik" diye adlandırıldığı ve bu adın verildiği yerlerin bir beşiğe benzetilmeye çalışıldığı görülmektedir. Oysa "beşik" sözcüğü Türkçede soy, akraba, ocak, ata yurdu anlamlarında da kullanılır.⁶¹ Bu anlamlarından dolayı eski yerleşmelere "beşik" adını veren Türklerin, bu yerlerin kendi soy ve akrabalarından kaldığına inandıkları düşünülebilir. Buna göre bugünkü Beşikdüzü ilçesinin güneyinde yükselen Beşikdağı'nın böyle bir anlam içinde adlandırıldığı varsayılabilir. Zira dağın çevresinde eski yerleşmelere ait birtakım kalıntıların izleri vardır.

Şarlı: F. M. Emecen'in yaptığı detaylı açıklamada, Beşikdüzü ilçesinin eski adının Farsça "belde, şehir" anlamına gelen "şar" sözcüğü ile bağlantılı olması gerektiği belirtilmektedir.⁶² Buna göre "Şarlı" adı bugünkü Beşikdüzü'nün eski adı olduğu gibi daha içerideki Şalpazarı'nın da eski adıdır. Ayrıca Şalpazarı adının burada eskiden yapılan dokumacılıkla ilgisi olduğu sadece bir rivayettir.⁶³ Zira Ağasar vadisi içinde yer alan Şar Pazarı adlı yerleşme (bugün Şalpazarı), I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus askerlerin çekilmesinden sonra daha da önem kazanmış gibi durmaktadır.⁶⁴

E. Uzun, sadece bazı Osmanlı kaynaklarında Beşikdüzü adının Şarlı diye geçtiğini belirtmekte,⁶⁵ Şalpazarı adının ise Osmanlı kaynaklarında "şar pazarı" ve "şar yeri" olarak geçtiğini vurgulayarak "şar" sözcüğüyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir.⁶⁶

⁵⁹ *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, s. 175.

⁶⁰ Antun Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962, s. 57; Petar Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika I*, Zagreb 1971, s. 142.

⁶¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 380; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 86.

⁶² Emecen, *a.g.e.*, s. 29; İ. Z. Eyüboğlu da bu düşüncededir. Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 623.

⁶³ Emecen, *a.g.e.*, s. 30. Bu konuda ayrıca bkz. Sinan Kılıç, "Şar ve Şarlı", *Yalıda Bir Çekirdek Beşikdüzü*, Haz. A. Korkmaz, İstanbul 2015, s. 109-117.

⁶⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁵ Uzun, *a.g.e.*, s. 176.

⁶⁶ Uzun, *a.g.e.*, s.338-339; Türkçede "şar" sözcüğü su sesiyle ilgili ifadelerde kullanılır: Şarıldamak, şarlıt, şar şar, şarlak, şarlağan vb. (Gülensoy, *a.g.e.*, s. 839). Bu anlam Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde de karşımıza çıkar. Sözlükte "şar şur" sözünün şiddetle ve gürültüyle yağın sağanak yağmur sesinin yansması olan ifade olduğu ve herhangi bir sıvının böylesi bir ses çıkarmasını anlatmak için kullanıldığı belirtilir (Serap Tuğba Yurtsever-Seçkin Erdi, Haz. *Divânü Lugâti't Türk*, İstanbul 2007, s. 520). Eğer incelediğimiz "şar" sözcüğü "çar" sözcüğünden dönüşmüş ise Kaşgarlı Mahmut bu sözcük için "çar çarmak" (çoluk çocuk),

“Şar” sözcüğünün Farsça kökenli olduğu ve kent ya da yerleşme yeri gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Sözcük bu anlamıyla XIV. yüzyıldan itibaren çeşitli şiirlerde de karşımıza çıkar.⁶⁷ Farsça vilayet, kent, memleket anlamlarında kullanılan “şahr” sözcüğü hem dilimizde “şehir” olarak aynı anlamda kullanılır hem de “şar” sözcüğü ile benzeşir.

Eski Farsçada aynı sözcük krallık, devlet ya da ülke anlamında kullanılmaktadır. Oysa Arapçada “şahr” sözcüğünün anlamı başkadır; belirlemek, yeni ayın belirmesi, ayın ilk günü, takvim birimi olarak ay gibi anlamlarda kullanılır. Yine Arapçada “şahîr” sözcüğü ünlü, belirgin ya da şöhretli anlamlarına gelir.⁶⁸

Türkiye Türkçesi Tarama Sözlüğü’ne göre “şar” sözcüğünün çeşitli yörelerde farklı anlamları da karşımıza çıkar: Samsun-Ladik “mağara”; Yozgat-Sorgun-Araplı “uçurum” (avcı avcuyu şar başında tanır); Konya-Cihanbeyli-Kuşça “poşu”; Konya, İçel-Mersin-Cihanyayla “ödül”; Bolu “gönül”; Ankara “çağlayan”, Hakkari-Uludere “dövüş”.

Orta ve Uzak Asya’da “şar” sözcüğünün yerleşme, kent ya da kabile adları içinde yer alması, bu sözcüğün gerçekten Farsça kökenli olduğu yargısını tartışılabilir hale getirir. Örneğin Çin’in Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nde Karaşar adında tarihi bir kent vardır. Bu kent Taklamakan Çölü’nün kuzey kenarında, Tarım havzasından geçen İpek Yolu üzerinde yer alır. Bu bölge Han Hanedanlığı zamanında (M.Ö. 206-M.S. 220) önemli bir krallıktır. Bu kentin merkezi olan *Şorçuk* ya da *Sorçuk* adı “şehircik” anlamına geliyor olmalıdır.⁶⁹

Ayrıca Kosova ile Makedonya sınırında Şar Dağları (2748 m) uzanır. Bu adın Polybius ve Ptolemy gibi Roma Çağı yazarları tarafından “Scardus” ya da “Scordus” diye yazıldığı ve bugünkü adın buradan geldiği belirtilmektedir.⁷⁰ “Çarık”, “çār çarmak”, “çarlamak”, “çarün” ya da “çaruq” gibi Türkçe sözcükler düşünüldüğünde *Şar Dağları* adının kökeni konusunda akla başka olasılıklar gelir.

İlginç bir başka tespit de İngilizcede benzer bir sözcüğün aynı anlama gelmesidir. Ön Germencede “skizo” ve Eski İngilizcede “scir” olan bu sözcük günümüz İngilizcesinde “shire” haline dönüşmüştür. Dilimizde “şayr” biçiminde okunan bu sözcük bölge, il, eyalet, sancak, kontluk gibi anlamlar içermektedir. Bu sözcüğün Asya ilişkisi Hint Avrupa teorisiyle açıklanabilir.

Burada akla Türk ve Arap kültürlerinde kişi adı olan “Şerif” de gelir ki,

“çarlamak” (ağlamak), “çarün” (Yagma lehçesinde çınar ağacı) ve “çaruq” (çarık, Oğuzların bir kolunun adı) örnekleriyle açıklamaktadır. Yurtsever- Erdi, *a.g.e.*, s. 223-224.

⁶⁷ A. Kulak, Görele Ekspres adlı internet gazetesinde 01 Eylül 2012 günü yayımlanan “Liviopolis Neresi?” adlı yazısında, içinde Şarlı adının geçtiği bazı yerel manilerden örnekler vermektedir.

⁶⁸ <<https://www.nisanyansozluk.com/?k=şehir&x=15&y=10>> (Erişim: Mart 2016)

⁶⁹ “Şar” ayrıca Moğolcada sarı anlamına da gelir.

⁷⁰ <http://en.wikipedia.org/wiki/Şar_Mountains>; Smith 1872, 928. Ayrıca H. Kiepert’in “General-Karte von der europäischen Türkei” adlı haritasında (1853) bu dağın adı “Schar-Dagh” diye geçer.

bu ad kutsal, şerefli, soylu, temiz anlamlarına gelir. İngilizcede benzer anlamlar içeren “sherif” sözcüğü, İngiltere’de kralı temsil eden ve yasalara uyulmasını sağlayan, A.B.D.’de ise sınırlı hukuksal yetkileri olan yönetici için kullanılmaktadır. Buradaki Asya ilişkisi de Hint Avrupa teorisiyle açıklanabilir.

Liviopolis-Çeşme Önü Kalesi

Beşikdüzü ilçe merkezinin batısında, Ağasar deresinin çıkışındaki limanın mendirek başlangıcında, denize doğru uzanan alçak burnun ucunda büyük ölçüde tahrip olmuş bir kale kalıntısı yer almaktadır (Res. 1, 6). Burası halk arasında Çeşmeönü Kalesi diye bilinmektedir. Bu kalede yapılan ilk ve halen tek incelemenin sonuçları, A. Bryer ile D. Winfield tarafından yayımlanmış ve tam emin olunmasa da buranın eski kaynaklarda geçen Liviopolis olduğunun düşünüldüğü belirtilmiştir.⁷¹ İlçenin bu kesimi günümüzde halk ağzında Yobol, Yobul, Yobullu, Yavebol ya da Yuvabol diye adlandırılmaktadır.⁷²

Bazı araştırmacılar Yaşlı Pliny’nin söz ettiği Liviopolis kalesinin adı, Roma İmparatoriçesi Augusta Livia ile ilişkilendirmek isterler. Oysa Antik kaynaklar sadece bugünkü Filistin bölgesinde bu imparatoriçenin adı verilen Livias (ya da Julias) adlı bir yerleşmeden söz etmektedir.⁷³ Daha önceki adının Tevrat’ta anıldığına inanılan bu yerleşme Ortaçağ boyunca epey dikkat çekmiştir. Geneli yeterince temkinli olmak üzere günümüz araştırmacı ve yazarları, herhangi bir Antik Çağ verisine dayanmadığı halde, Karadeniz kıyısındaki Liviapolis’in de aynı Filistin’deki Julias/Livias gibi imparatoriçenin adıyla onurlandırıldığı yakıştırmasına vurgu yapıp durmaktadır.⁷⁴

⁷¹ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 10, 144, 152. Araştırmacıların pek emin olmadıklarını belirttikleri bu saptamaya atıfla Liviopolis’i aynı yere yerleştiren bir Antik Çağ atlası yayımlanmıştır. Richard J. A. Talbert, (Haz.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton 2000, C: II, s. 1226-42, Harita 87.

⁷² 1515’e ait vergi kayıtlarında Akçaabat nahiyesine bağlı Yavabolu’nun “Vilayet-i Çepni” içinde yer aldığı görülmektedir. Buna göre köyde 54 hâne, 3 mücerred, 4 bive, 4 hâne başına, 1 hâne zemin Hıristiyan ve 1 hâne de Müslüman bulunmaktadır. Hanefi Bostan, *XV. - XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 180. 1554 yılına ait vergi kayıtlarında bu köy yine Akçaabat kazasına bağlıdır. Emecen, *a.g.e.*, s. 57. 1850’ye ait vergi kayıtlarında “Karye-i Yavbolu” ya da “Yavabolu” diye yazılan bu yerde bugün Çeşmeönü, Adacak ve Denizli köyleri yer almaktadır. Uzun, *a.g.e.* Liviopolis adı “l-y-v-y-o-p-o-l-y-s” sesleriyle okunur ve buradan yvyopoli – yopoli – yobolu geçişi mantıklı görünmektedir.

⁷³ Flavius Yosephus (M.S. 37-100) “Ιουδαϊκή ἀρχαιολογία” (Yahudilerin Arkeolojisi) adlı yazmasında Roma Valisi Herod’un Betharamhtha adındaki yerleşimin çevresine bir sur inşa ettiğini ve adını da İmparator Augustus’un eşi Livia onuruna “Julias” koyduğunu anlatır (XVIII.2.1). Tevrat araştırmacıları bu yerleşmeyi Tevrat’da iki kez adı geçen Betharan ile özdeşleştirmektedir.

⁷⁴ Hildegard Temporini, *Die Frauen am Hofe Trajans*, Walter de Gruyter, Berlin 1979, s. 89, dn. 396; Eckard Olshausen- Joseph Biller, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des pontischen und armenischen Reiches. Teil I: Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter der Mithradatien*, Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Tübingen 1984, s. 135;

Burada kesin olan tek bilgi M.Ö. I. yüzyılda yaşamış olan Yaşlı Pliny'nin Karadeniz'in güneydoğu kıyısında, bugünkü Görele ile Trabzon arasında Liviopolis adında bir kaleden söz ediyor olmasıdır.⁷⁵ Bu kalenin yeri ya bugünkü Çeşmeönü Kalesi ya da Eynesil Kalesi'dir. Yapılan incelemelerde bu kalelerden ikincisinde ele geçen seramik parçaları arasında M.Ö. IV.-II. yüzyıla tarihlenen "pontik ware" ve yerel Roma seramiği kayda geçmiştir.⁷⁶ Bu durum Eynesil Kalesi'nin olduğu yerde Yaşlı Pliny zamanından birkaç yüzyıl önce bir yerleşmenin var olduğunu kanıtlamaktadır. Çeşmeönü Kalesi'nin ise daha çok bir Ortaçağ yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Burada incelemeler yapan araştırmacılara Trabzon'daki Aziz Basil Kilisesi'nde kullanılmış olan Klasik Çağ sütunlarından birinin Yavabolu köyünden getirilmiş olduğu anlatılmıştır.⁷⁷ Bu bilgiyi kesin bir veri olarak değerlendirmemek gerekirse de, bu bilgi burada da Yaşlı Pliny zamanından önce bir yerleşme olduğuna dair kuşku duymaya yeterlidir. Ayrıca Liviopolis adı Çeşmeönü Kalesi'nin bulunduğu yerin Ortaçağ'daki ad çeşitlemeleri ve bugünkü Yavabolu adıyla ilişkilendirilebilir. O halde ortaya çıkan kuşkuyla ancak arkeolojik araştırmalar giderebilecektir.

Yukarıda sözü edilen inceleme sonucunda yayımlanan bilgiler şöyledir:

Çeşmeönü Kalesi (Liviapolis?) Akhisar deresi deltasının 1 km kadar batısında, alçak bir burun üzerinde, deniz seviyesinden 5 m kadar yüksekte yer almaktadır. Buradaki burun üzerinde duvarla çevrili alan kuzey-güney yönünde 35 adım, doğu-batı yönünde 20 adımdır. Duvarların hepsi yıkılmıştır. Dış yüzü doğal taşlarla örülen duvarın kalınlığı 1 m'dir. Taş sıralarının düzenli görüldüğü dış yüzdeki boşluklar küçük taşlar ve kiremit parçalarıyla doldurulmuştur. Kil ve çakıl taşlarından yapılan bir harç kullanılmıştır. Kale girişinin olduğu düşünülen kara tarafında kare planlı iki büyük kule kalıntısı bulunmaktadır. Kuzey kesimde yer alan, içi yarıya kadar moloz dolu iki çukur ana kayaya oyulmuştur ve küp biçimindedir. Bu oyuklarda derinliklerinin 2 m kadar olması gerekir. En geniş yerlerinde çapları 1,5-2 m'dir.⁷⁸

Rosalinde Kearsley, "Woman and Public Life in Imperial Asia Minor: Hellenistic Tradition and Augustan Ideology", *Ancient West & East* 4/1, (2005), s. 101; Altay Coşkun, *Amici Populi Romani*, Trier-Ontario, 2004-2012, s. 2012, 304. M. Mudd, Livia üzerine yazdığı romanda bu bilginin doğru olduğunu kabul eden bir kurgu yapar. Mary Mudd, *I Livia. The Counterfeit Criminal. The Story of a Much Maligned Woman*, Bloomington 2012, s. 267.

⁷⁵ Strabon'da ve Arianus'da adı hiç geçmeyen Liviopolis'in o dönemde popüler olamayacak kadar önemsiz bir yer olduğu ya da Roma Valisi Arianus'un andığı Koralla'nın (Periplus Ponti Euxini XVI.5) daha önemli olduğu söylenebilir. Anlaşılan Pliny imparatorluğun tüm kalelerini saymaya özen göstermiştir. O halde, aynı kıyılarda Karadeniz'in büyük liman kentleri dururken, önemsiz bir küçük kaleye gerçekten "İmparatorluğun Annesi" olarak kutsanan bir şahsiyetin adının mı verildiği sorusu ortaya çıkmaktadır.

⁷⁶ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 157.

⁷⁷ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁸ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 157- 158, C: II: Res. 88a.

Arkeolojik kazılar yapılmadan kalenin tarihlenmesi varsayıma dayanır. Bu sahildeki ilk yerleşim merkezinin Beşikdüzü ve Vakfikebir'den önce bu kale çevresinde olduğu kesindir. Yerel halk, Karadeniz sahilindeki diğer kaleler gibi bu kalenin de Cenevizlilere ait olduğuna inanmaktadır. A. Bryer ve D. Winfield kaleyi yapısal bakımdan Vona (Ünye), Bozukkale (Ordu) ve Görele (Eynesil) kaleleriyle karşılaştırarak inşasının Komnen Devleti tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini belirtmişlerdir.⁷⁹ F. Emecen de XIV. yüzyılın başlarında dağlık kesimden gelen Türkmen baskısına karşı, Komnen Devleti'nin deniz kıyısında iletişimi sağlamak üzere acilen bir dizi sahil kalesi inşa ettirmiş olabileceğinden söz etmektedir.⁸⁰ J. P. Fallmerayer ise Trabzon'un XIII. yüzyılda Hindistan'dan gelen malların Batı'ya taşındığı önemli bir merkez olduğuna, bu taşımacılığın Ceneviz gemileriyle yapıldığına ve Cenevizlilerin Trabzon'a XIII. yüzyılın ortalarından önce yerleştiğine vurgu yapmaktadır.⁸¹

Komnen Devleti kralı II. Aleksis zamanına (1297-1330) ait bir olay Cenevizlilerin Karadeniz'deki ticaret faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Buna göre kral tahta oturur oturmaz Cenevizli tüccarların vergilerini arttırmış, ancak Cenevizliler bunu kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine zor kullanmak isteyen krala karşı direnilmiş ve Trabzon'da şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu olaylar sırasında kentin dış kesimleri ile çok sayıda Ceneviz gemisi yanmıştır.⁸² Trabzon Devleti askerleriyle çatışmaya girilmesi ve karşı tarafa ağır kayıplar verdirilmesi Cenevizli tüccarların ellerinde askeri bir güç bulundurdıklarını göstermektedir. XIV. yüzyıl ortalarında Komnen Devleti'nde yaşanan iç karışıklıklar sırasında bütün kale ve yerleşmeler gibi sahil boyunca yerleşmiş olan Ceneviz ticaret merkezlerinin de yerle bir olduğu ve ahalilerinin katledildiği kaynaklardan öğrenilmektedir.⁸³ Hatta sarsılan ilişkileri kontrol altına almak üzere 1347 yılında büyük bir Ceneviz filosu Karadeniz'e gelmiş ve Giresun'u ele geçirmiştir.⁸⁴ Cenevizli tüccarlar ile Komnen Devleti arasındaki sürtüşmeler ancak bölgenin tamamen Osmanlı egemenliği altına girmesiyle sona ermiştir. Cenevizlilerin ticaret faaliyetleri Osmanlı dönemi boyunca sürdüğünden bugünkü yöre halkının dimağlarında bir Ceneviz gerçeği varlığını sürdürüyor olmalıdır.

Çeşmeönü Kalesi'nin tarihi ile ilgili hiçbir şey bilinmediği halde, eski denizcilik haritalarında bu sahilde bir demir atma yerinin gösterilmesi, bu kale ve önündeki doğal limanın bir zamanlar Karadeniz'deki deniz ulaşımında önemli olduğunu göstermektedir. Ortaçağ iskele ve limanlarını inceleyen yayınlarda Eynesil Kalesi (eski Görele) ile Yoros Burnu arasındaki kıyı

⁷⁹ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 158.

⁸⁰ Emecen, *a.g.e.*, s. 39.

⁸¹ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 151-152,161.

⁸² Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 153,162-163.

⁸³ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 177,188.

⁸⁴ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 179,190.

şeridinde çok çeşitli biçimlerde adlandırılan⁸⁵ bir demir atma yeri vardır.⁸⁶ Bu yerin korunaklı ve iç bölgelerle iletişime açık olan bugünkü Çeşmeönü Kalesi ve önündeki doğal liman olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu denizcilik haritalarında geçen adlara bakılırsa Yaşlı Pliny'nin (M.S. 23-79) bugünkü Samsun ile Trabzon arasında saydığı kalelerden biri olan Liviopolis'in bugünkü Çeşmeönü Kalesi olduğuna kuşku yoktur.⁸⁷

XI. yüzyılda Türkmenlerin bölgeye gelmesiyle sahil kesimlerinde sürekli çatışmalar yaşandığı, XIV. ve XV. yüzyıllarda Çeşmeönü Kalesi'ne açılan Ağasar vadisinin daha çok bir geçit yeri olduğu ve XV. yüzyıla ait vergi kayıtlarında vadi içlerinde hiç yerleşme olmadığı saptanmıştır.⁸⁸ Bu dönemde Çeşmeönü Kalesi önemini yitirmiş ve giderek bir yıkıntıya dönüşmüş olmalıdır.

İspanyol kralı III. Henry'nin Timur'a gönderdiği elçilik heyetini taşıyan gemi, bu yolculuğa ait günlüklerde adı "Viopoli" diye geçen kaleye 10 Nisan 1404 Perşembe günü gecesini ulaşmış ve kale önündeki limana demir atmıştır.⁸⁹ Ö. Z. Doğrul, De Clavijo'dan yaptığı çeviride bu yeri yanlış olarak "Fol" namındaki kale" diye yazmıştır.⁹⁰ J. P. Fallmerayer da aynı yanlışlığı yaparak 1840 yılı Ekim ayında yörede yaptığı gezi sırasında Fol'u Clavijo'nun gecelediği "Viopoli" olarak tanımlamıştır.⁹¹ Oysa Fol ile Çeşmeönü farklı yerlerdir. Nitekim A. Bryer ve D. Winfield, Çeşmeönü Kalesi için "Fol değil

⁸⁵ A. Gordieiev aynı yer için toplam 22 farklı yazım biçimi saptamıştır. 1296 yılına tarihlenen ilk haritada "Linopoli" diye geçen bu demir atma yeri 1311-1600 yılları arasında üretilen haritalarda en çok "Uiopoli" (77), "Viopoli" (47), "Uiopoli" (26), "Viopoli" (8) ve "Nipoli" (2) biçimlerinde yazıldığı görülmektedir. Aynı haritalarda ayrıca birer kez de "Giopoli", "Mopoli", "Napola", "Napoli", "Neapoli", "Nipoli", "Nopoli", "Nopoli", "Viipoli", "San Uicena", "San Uiceni", "Scô Uigeni", "Simiso", "Tipoli Uexo" ve "Uio Poli" biçimlerinde kaydedilmiştir (Gordieiev 2015, 104). Ayrıca bkz.: Kretschmer 1909/1962, 648; Delatte 1947, 34; Anthony Bryer, "The littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth-century portolano maps", *Arheion Ponton*, 24 (1961), s. 109; Arthur de Graauw, *Ancient Ports and Harbours*, Grenoble 2016, nr. 1257.

⁸⁶ Bu yayınlarda geçen demir atma yeri hatalı olarak bugünkü Vakfikebir (Fol) ile ilişkilendirilir. Anton Gordieiev, *Place Names of the Black Sea and Sea of Azov Coasts From Portolan Charts of XIV-XVII Centuries*, Kiev 2015, s. 104; Graauw, *a.g.e.*, I, 275, no: 1894.

⁸⁷ Naturalis Historiae VI.4. Liviopolis'in geçtiği yer şöyledir: "... *tripolis castellum et fluvius, item plilocalia et sine fluvio liviopolis, ...*" Bunun Türkçe çevirisi şöyle olmalıdır: "...*Tripolis kalesi ve deresi, aynı şekilde Plilocalia ve deresi olmayan Liviopolis ...*" Buradaki "castellum" bugünkü anlamda küçük bir askeri kaleyi ifade eder. Ancak bazı eski sözlükler bu sözcüğü "köy" olarak çevirmişlerdir. *Dictionnaire Pour l'Intelligence des Auteurs Classiques*, Paris 1778, s. 467.

⁸⁸ Emecen, *a.g.e.*, s. 42, 46.

⁸⁹ <www.biblioteca.org.ar/libros/71344.pdf>

⁹⁰ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat Birinci Kısım*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1939, s. 77.

⁹¹ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 239-240. J. P. Fallmerayer ayrıca İspanyol elçilik heyetinin geldiği yıllarda Viopolis'i Trabzon Devleti'nin bir kalesi olarak tanımlamaktadır. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 220-236.

Yuvabolu” diye vurgu yapmaktadır.⁹² Yine de “Fol” adının kökeninde “polis” (kent) sözcüğünün olma olasılığı, Beşikdüzü sahilinin Vakfikebir kesimine ve buradan denize karışan dereye bu adın daha batıdaki Liviopolis’e göre takıldığı kuşkusunu akla getirmektedir. Belki de bu vadi içinde henüz keşfedilmemiş eski bir yerleşme daha vardır.⁹³

Liviopolis adının yukarıda belirtilen denizcilik haritalarında geçmeyen bir yazım biçimi 1486 yılına ait vergi kayıtlarında Görele kalesine bağlı tımar köyleri arasında sayılan Liyo olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴ XVI. yüzyılın sonlarına ait arşiv kayıtlarında bu yerin “Yavabolu nâm-ı diğer Görele” diye yazılı olduğu saptanmıştır.⁹⁵

Osmanlı ve Rus devletleri arasında 1700 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile Rus Devleti İstanbul’da bir daimi elçi bulundurma hakkı kazanmıştır. Bu görevi 1702-1714 yılları arasında yürüten Pyotr Andreeviç Tolstoy’un Moskova’ya gönderdiği bir raporda Karadeniz limanlarından da söz etmektedir. Bugün Büyük liman diye bilinen koyun anlatıldığı bu raporda şunlar yazılıdır:

“Koyun korunaklı bir yerinde küçük bir yerleşme olan Viopol bulunur. Burada Türklere ait yaklaşık 500 hane vardır. Hristiyanlar azdır. Bu yerleşmenin büyük bir de limanı vardır ve koyun geri kalanına da liman denebilir. Liman ve koyun tamamı her büyüklükte geminin yanaşması için güvenli ve rüzgârlardan korunaklıdır”⁹⁶

XIX. yüzyıl gezginlerinden J. M. Kinneir, 1813 yılında gemi ile yaptığı gezide, harabe halindeki Koralla Kalesi’nden (Görele Kalesi) sonra geldiği muhteşem bir limanın batı ucundaki “Yarbolu” adlı köyün (Yavabolu) lezzetli şarabını tattığını anlatmaktadır.⁹⁷ J. M. Hamilton ise 1836 yılında kalenin

⁹² Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 152.

⁹³ B. Umar Vakfikebir’i dikkate alırken Çeşmeönü kalesini tamamen gözden kaçırmıştır. Umar, *a.g.e.*, s. 116-117. İ. Karagöz halen Tonya’ya bağlı bir köy olan Fol’un adının buradaki dereye de adını vermesinde yola çıkarak, bu adın yörede Tonya adından daha eski olduğu sonucuna varmaktadır. Ayrıca bu adı Yunanca sözcüklerle açıklamaya çalışmaktadır. Karagöz, *a.g.e.*, s. 332. S. Nişanyan ise Vakfikebir dışında Giresun- Çamoluk’a bağlı Yuvacık köyü ile Trabzon-Tonya’ya bağlı Kalınçam köylerinin eski adlarının da “fol” olduğunu saptamakta ve bu yer adını İ. Karagöz gibi Yunanca sözcüklerle ilişkilendirmektedir. Nişanyan, *a.g.e.*, s. 156, 313, 409. Yunanca φύλα (“folya” okunur) yuva, barınak, sığınak; πόλις (“poli” okunur) kasaba; πόλις (“polis” okunur) ise kent anlamına gelir. Bu Yunanca sözcüklerin Sanskritçe kent ve sitadel anlamına gelen pur ve puram sözcükleriyle akrabalığı olduğu açıktır. Yine benzer bir sözcük olan Yunanca πολύ (poly okunur) çok, fazla, büyük anlamlarına gelir ki, bu sözcüğün de Sanskritçe aynı anlamda kullanılan “purvi” ve Persçe “paru” sözcükleriyle akrabalığı vardır.

⁹⁴ Emecen, *a.g.e.*, s. 57.

⁹⁵ Bostan, *a.g.e.*, s. 46. A. Kulak 01 Temmuz 2012 ile 01 Ocak 2013 günleri arasında Görele Ekspres adlı internet gazetesinde yayımladığı “Görele ve Liviopolis” adlı yazı dizisinde bu iki kaleyi ayrıntısıyla incelemektedir.

⁹⁶ Tolstoy, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁹⁷ Kinneir, *a.g.e.*, s. 333.

güneyindeki üzüm bağlarının arasından geçmiş ve buradaki bir harabeye “Kalecik” dendiğini belirterek, bu harabenin ne zamana ait olduğunu kestiremediğini yazmıştır.⁹⁸ Aynı gezi notlarının Almanca anlatımında bu yer için “Kalidschik Burun” denmektedir.⁹⁹ Her iki gezgin tarafından söz konusu edilen yerin bugünkü Çeşmeönü Kalesi olduğuna kuşku yoktur.

1817 yılında Karadeniz kıyılarını rahip olarak dolaşan Minaz Bijiskyan Büyük Liman’dan söz ederken Klida Kalesi, Çamlık, Folağzı Pazarı ve İşkefiye Pazarı’nı anmaktadır. Çeşmeönü Kalesi ise “Üzerinde eski bir kale bulunan Zeytinburnu denilen burun buradadır.” cümlesinde geçer. XIX. Yüzyılda Livio polis kalesinin artık öneminin kalmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

J. M. Hamilton’un 1836 yılında geçtiği, bugünkü Eynesil Kalesi’nin güneyindeki geçitten, 1840 yılının 17 Ekim günü J. P. Fallmerayer de geçmiştir. Yayımlanan gezi notlarından anlaşıldığına göre, tek yelkenli bir tekne ile Giresun’dan geri dönerken “Kereli” kalesi (Görelle kalesi) yakınında,¹⁰¹ bugünkü Eynesil deresinin ağzında karaya çıkılmış ve tekne onları beklemek üzere Büyük Liman’a yollanmıştır. Karaya çıkan kafile büyük olasılıkla deresinin doğu kenarı boyunca, bugünkü Boztepe mahallesindeki Çıtlık tepesine doğru ilerlemiş, denizi gören bir yerdeki pınar başında dinlendikten sonra, denize dik inen bir yamacın üzerinden geçen dar bir patikayı izleyerek iniş geçmiştir. Sözü edilen dik yamaç bugünkü tünelin Beşikdüzü çıkışına inen Ballıdüzü Sırtı olmalıdır.¹⁰² Söz konusu patikanın ağaçlar arasından ilerleyerek, Uzunoğlu konağı çevresindeki üzüm bağları arasından geçip aşağıdaki “Kaledschik” denilen bir kale harabesinde son bulduğu belirtilmiştir.¹⁰³ Bundan sonra adı “Aksaderesi” diye yazılan (bugünkü Ağasar deresi olmalıdır) dere üzerindeki ahşap köprüden geçilerek “Boyük - liman”a (Büyük Liman) varılmıştır.

Bu yolculuk sırasında J. P. Fallmerayer, Safevi hanedanı üyesi Şeyh Cüneyd’in 1456 yılında çıktığı Trabzon seferini¹⁰⁴ anlatan kaynaklarda adı geçen Meliares Geçidi’ni aramaktadır. Hiçbir coğrafya kitabında adı geçmeyen bu geçit, Laonicus’a göre Kordyla’nın batısında, kıyıya yakın olan

⁹⁸ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Londra 1842, s. 251. Bu metinde söz edilen Uzunoğlu konağının Çeşmeönü mahallesindeki yeri halen bilinmektedir. Ayrıca köyün kuzeydoğu kesiminde, kıyıya yakın yerler Uzunlu Mahallesi diye adlandırılmıştır (Bu bilgi Atilla Korkmaz’dan alınmıştır). Ayrıca J. M. Hamilton Livio polis’i Akçaabat’ta aramıştır. Hamilton, *a.g.e.*, s. 247.

⁹⁹ Carl Ritter, *Die Erdkunde von Asien IX*, Berlin 1858, s. 817.

¹⁰⁰ P. Minas Bijiskyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafya*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 39.

¹⁰¹ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 235-238.

¹⁰² F. Emecen, Fallmerayer’in Eynesil deresini (bugün Oğuz deresi) izleyerek içerilere girdiğini ve Kalegüney’e ulaştığını düşünmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁰³ Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient I / Doğu’dan Fragmanlar*, s. 238-239.

¹⁰⁴ Şeyh Cüneyd’in Trabzon seferi konusundaki ayrıntılar için bkz. Rustam Shukurov, “The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trabzon (1456 AD/860H)” *Byzantine and Modern Greek Studies*, 17 (1993), s. 131-134.

Kopanon adlı yerdedir.¹⁰⁵ O halde söz konusu olan bugünkü Yoroş Burnu da olabilir.

Yukarıda söz edilen Uzunoglu adı, 1820 yılına ait vergi kayıtlarında “Şarlı âyânı Uzunzâde Mehmed” olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁶ Ağasar vadisindeki köyler bu kişiye bağlıdır. Bu köyler arasında Kızılağaç, Şarlı, Akkilise, Yavabolu, Korkudan, Kızılızüm ve Aksaklı sayılmaktadır.¹⁰⁷

Yavabolu

Çeşmeönü Kalesi 1486 yılına ait vergi kayıtlarında Liyopoli diye geçmektedir. Buna göre köyde 30 hane Hıristiyan vardır. Onların da Akçaabat yöresinden buraya yerleştirilerek köyün yeniden canlandırıldığı düşünülmektedir.¹⁰⁸ Daha sonra bu adın Yavabolu’ya dönüştüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁹ Köy önce Beylerbeyi hassı iken, daha sonra Giresun kalesindeki askerlerin tımarı haline getirilmiştir. Söz konusu kayıtlara göre köyde bağcılık yapıldığı, şarap üretildiği ve önceleri bu şarabın vergi kısmının Trabzon’daki Hıristofkal Manastırı (bugün Fatih Camisi) ile Giresun’da Aya Ayaones Manastırı vakıflarına paylaştırıldığı belirtilmektedir. Bu bilgiler köyün önceleri zengin ve mamur iken baskı ve çatışmalar nedeniyle boşaldığına ve Osmanlı idaresinde yeniden canlandırıldığına işaret etmektedir.¹¹⁰ Bu saptama yerleşmenin olasılıkla Roma Çağı’ndan itibaren yaşadığı gelişme süreciyle örtüşmektedir.

1515 yılına ait vergi kayıtlarında köyün adı “Yavabolu” biçiminde yazılmıştır. Ayrıca artık Giresun’daki askerlerin tımarı olmaktan çıkarılarak Görele dizdarına bağlanmıştır. Romanio adlı bir Hıristiyan aile halen burada yaşamaktadır. Dışarıdan gelip yerleşen Müslüman hanelerle köy nüfusunun arttığı görülmektedir.¹¹¹

1551 yılına ait donanma için kürekçi tespitini içeren bir defterde, bölge köyleri arasında Yavabolu ve Oğuz’dan başka bugün Beşikdağı’nın doğu yakasında yer alan Hodola ve Marna köylerinin adları da geçmektedir.¹¹² Bu

¹⁰⁵ Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, s. 280-303.

¹⁰⁶ Uzunzade Mehmet adı 1825 yılına ait bir kayıтта Akçaabat kazasına bağlı köyleri yöneten ağalar arasında sayılmaktadır. Bir başka Uzunzade Hacı Mehmet 1847 yılına ait bir emir yazısında Akçaabat’ta Kapıcıbaşı iken Gönia (Batım) kalesine tayin edilmiştir. Yine 1848 yılına ait bir kaza meclisi mazbatasında Şarlı nahiyesi âyânı Uzunzade Mehmet Ağa’dan söz edilmektedir. Abdullah Saydam, “XIX Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabad Kazası”, *Osmanlı Araştırmaları XXI*, (2001), s. 136, 138, 140. H. Albayrak bölgedeki Kıpçak/Kuman Türklerine dayandırdığı aile adları arasında Uzunoglu adını da sayar. Albayrak, *a.g.e.*, s. 113-115.

¹⁰⁷ Emecen, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁰⁸ Emecen, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁰⁹ Bkz. dn. 72. İ. Karagöz bu adı Doğu Roma kaynaklarında geçen İoboulidas/İoboulisas sözcükleriyle karşılaştırarak, bu adın Avarlarda asil bir aile adı olduğunu belirtmektedir. Karagöz, *a.g.e.*, s. 360.

¹¹⁰ Emecen, *a.g.e.*, s. 74-76.

¹¹¹ Emecen, *a.g.e.*, s. 85-87.

¹¹² Emecen, *a.g.e.*, s. 82.

durum bölge köylerinin yeniden canlanmaya başladığına işaret etmektedir.

1583 yılına ait vergi kayıtlarında Yavabolu köyünde bağcılığın sürdüğü ve erzen yanında lazut (mısır) ekiminin de başladığı görülmektedir.¹¹³ Giderek Yavabolu çevresinde yeni köyler ortaya çıkmıştır. Örneğin ilk kez 1571 yılına ait vergi kayıtlarında Görele Kalesi'ne bağlı olarak Hristiyan ve Müslüman ahaliden oluşan ve 1583 yılına ait vergi kayıtlarında da devam eden Vamanlı, Seyitahmetli ve Anbarlı köyleri bulunmaktadır. Bu kayıtlarda saptanan vergi ayrıcalıklarının nedenleri, bu köylerin kale ve yolların bakım ve onarımından, bir de deniz kıyısındaki iskele ile bugünkü Eynesil Kalesi'nin üst kısmındaki geçidin kontrolünden sorumlu olmaları diye açıklanmaktadır.¹¹⁴ Çevresinde ortaya çıkan köyler nedeniyle Yavabolu XVI. yüzyılın sonlarında Hatuniye Vakfı'na bağlanmış, XVII. yüzyılda ise bir kaza haline gelmiştir. Bu dönemde Müslüman nüfusun da arttığı görülmektedir. 1583 yılına ait vergi kayıtlarında 114 haneden sadece 102'si Hristiyan iken, bu sayının 1634 yılı kaydında 10'a düştüğü görülmektedir.¹¹⁵ 1682 yılına ait vergi kayıtlarında ise Yavabolu'da artık hiç Hristiyan kalmamıştır.¹¹⁶ Buna karşın Yavabolu'nun hemen arkasında Akkilise (bugün Akise)¹¹⁷ adıyla ortaya çıkan köyde belli bir Hristiyan nüfus olması gerekir.¹¹⁸

1682 yılına ait vergi kayıtlarında Yavabolu adının yanında “nâm-ı diğer Görele” notu okunmaktadır. Bu başlık altında Ağasar vadisi ve çevresindeki köyler de sıralanmaktadır. Aynı kayıta Akçaabat kazasına bağlı bir de Şarlı yerleşmesi ortaya çıkmıştır.¹¹⁹ Bu yerleşme günümüzdeki Beşikdüzü ilçesinin kuruluşunun ilk kayıdır. Vadi içindeki köyler ise Ağasar adı altında toplanmış olmalıdır.¹²⁰ Henüz ortada “Şalpazarı” ya da “Şarpazarı” diye bir yerleşme adı yoktur.

Yavabolu'da 1835 yılı kayıtlarında yaklaşık 300 kişi olması gereken nüfusun 1877 yılında 250'ye düşmesi Osmanlı – Rus Savaşı'nda askere alınanlarla ilgili olmalıdır. Köyde artık hiç Hristiyan kalmamıştır.¹²¹

İç Bölgelerdeki Kaleler

Bugünkü Beşikdüzü ve Vakfıkebir ilçe merkezlerinin güneyindeki

¹¹³ Emecen, *a.g.e.*, s. 105-106.

¹¹⁴ Emecen, *a.g.e.*, s. 106-108.

¹¹⁵ Emecen, *a.g.e.*, s. 113.

¹¹⁶ Emecen, *a.g.e.*, s. 115-116.

¹¹⁷ Yöre halkı bu adın kaynağının “kise” dedikleri bir çeşit alaca renkli kargadan geldiğine inanmaktadır. İ Karagöz ise bu yer adı ile eski kaynaklarda adı “Akilesene” diye geçen Erzincan yakınlarındaki Roma garnizonu arasında bir ilişki aramaktadır. Karagöz, *a.g.e.*, s. 355.

¹¹⁸ Emecen, *a.g.e.*, s. 116.

¹¹⁹ Emecen, *a.g.e.*, s. 113-114.

¹²⁰ Emecen, *a.g.e.*, s. 118.

¹²¹ Emecen, *a.g.e.*, s. 152. Emecen nüfustaki bu azalmayı salgın hastalıklara bağlamaktadır. Emecen, *a.g.e.*, s. 145, 153.

dağlık bölgede birkaç kale kalıntısı vardır. Bunlar Ağasar (Akhisar)¹²² vadisinin üst kesimlerinde, Beşikdüzü'ne bağlı Kalegüney ile Ardıçatak köyleri arasındaki sırta yer alan Şahmelik Kalesi¹²³ (Res. 2, 6), Akkiriş ile Çıtlaklı arasındaki yan vadi üzerinde yer alan Kuş Kalesi¹²⁴ (Res. 3, 6) ve Şalpazarı'na bağlı Kalecik köyünün üst kesiminde yer alan aynı adlı kaledir¹²⁵ (Res. 4, 6).

Çarşıbaşı'dan¹²⁶ denize dökülen Kaldırım deresinin üst kesimindeki Karadağ'ın tepesinde yer alan Kaldırım yaylasında, Ahlangelos adıyla bilinen çevreye hâkim konumda bir kale kalıntısı daha bulunmaktadır.¹²⁷ Burada da Kalegüney Kalesi ile Kuş Kalesi gibi anakayaya işlenmiş çeşitli mekânlar ile basamaklar görülmektedir. Herhangi bir duvar kalıntısı yoktur.

XVI. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı -Safevi gerginliği sırasında Trabzon çevresinde birtakım karışıklıklar yaşanmış, bu dönemde bölgedeki kaleler bir yandan eşkiya yuvası haline gelirken, diğer yandan da halkın sığınacağı güvenli yerler olmuştur. XVII. yüzyılın başlarında bölge yöneticilerine gönderilen hükümler halkın sığındığı kalelerin tamir edilmesini, eşkiya yuvası haline gelen kalelerin ise yerle bir edilmesini emretmektedir.¹²⁸ Bu bilgi yukarıda sözü edilen Kalegüney, Kuş Kalesi ve Ahlangelos kalelerinde neden

¹²² İlk kez 1515 yılına ait vergi kayıtlarında adı geçen "Akhisar deresi" adının Türkmenlerin bölgeye gelişlerinden sonra ortaya çıktığı düşünülmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 80-81.

¹²³ Kale, yörede "Şağmilik" (Şah Melik) diye bilinen köyün güneyindedir. Üzerinde yer aldığı kayalık işlenerek basamaklar ve çeşitli mekânlar oyulmuştur. Üzerinde horasan harcı kalıntısı olan bir taş ve birkaç seramik parçası nedeniyle kale "Geç Roma - Erken Bizans" diye tarihlenmiştir. M Reşat Sümerkan- İbrahim Okman, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, C: 1, Trabzon 1999, s. 110-111. Aslında Anadolu kalelerinde anakayanın işlenmesi Demir Çağı'nda sık karşılaşılan bir özelliktir. Bu durum kalenin en azından Pers döneminde inşa edilme ve Mithradat hanedanlığı zamanında kullanılma olasılığını gündeme getirmektedir. Ancak arkeolojik bir çalışma yapılmadan kesin bir yargıya varmak olanaksızdır.

¹²⁴ Beşikdüzü'ne 15 km uzaklıktaki bu kale, yörede "Dosina" diye tanınan bir ailenin evinin yanında ve vadiye doğru uzanan bir kaya çıkıntısının üzerindedir. Bir avcı mekânı olduğu söylenen kaya çıkıntısı "Kuş Kalesi" diye adlandırılmakta, haritalarda ise "Kale Kayası" diye geçmektedir. Yaklaşık 30 m uzunluğundaki kaya çıkıntısını yamaca bağlayan yerde büyük taşlarla örülmüş bir duvarın kalıntıları vardır. Kenarları dik olan kaya çıkıntısının üzerinde küçük bir platform yer almakta, bu platformun üzerinde ise bazı kesik izleri ile birkaç delik görülmektedir. Pek büyük olmadığı anlaşılan bu kalenin, aşağıdaki Ağasar vadisi ile yukarıdaki sırt üzerinden geçen eski yolu kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Yukarıdaki yol ile Şalpazarı ilçesi yakınındaki Kalecik Kalesi'ne ulaşılır.

¹²⁵ Kale "Bizans" diye tarihlenmiştir. Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 115. 1515 yılına ait vergi kayıtlarında bugünkü Şalpazarı'nın olduğu yerde Oğuz'a bağlı Kireç köyü bulunmaktadır. Emecen, *a.g.e.*, s. 81. 1571 yılına ait vergi kayıtlarında ise bu adın yanına "nâm-ı diğer Kal'acık" notu eklenmiştir. Emecen, *a.g.e.*, s. 89. Kireç köyü kaydı 1583 yılına ait vergi kayıtlarında da tekrarlanmaktadır. Emecen, *a.g.e.*, s. 96. Söz konusu köy bugünkü Şalpazarı ilçe merkezinin doğu kesimindeki sırtın üzerinde yer alan Kalecik köyü olmalıdır. Bu köy sırt üzerindeki bir yol ile kuzeyde sahile güneyde ise dağ yerleşmelerine bağlanır.

¹²⁶ Yöre ağzında buraya İskefiye denir.

¹²⁷ Bu bilgi Bülent Baş'tan alınmıştır.

¹²⁸ Emecen, *a.g.e.*, s. 49.

hiç duvar kalıntısının bulunmadığını açıklar.

Ayrıca bugünkü Beşikdüzü ilçe merkezinin güneyinde, Beşikdağı'nın (538 m) doğu yamacında, Bayırköy'de biri XIV.-XV. yüzyıl arasına tarihlenen iki kaya kilisesi bulunmaktadır.¹²⁹ Dağın zirvesinde de birtakım kalıntılar olduğu söylenmektedir.¹³⁰ Bugün Beşikdüzü'nün bir mevki olan Bolanisa da burada yer alır ve bu yer adı 1835 yılına ait vergi kayıtlarında karşımıza çıkar.¹³¹

Burada adı geçen Bolanisa ile ilgili şöyle bir ilginç durum vardır. Bazı araştırmacılar Yaşlı Pliny'nin¹³² Kordule şehrini yanlışlıkla Polemonion, yani bugünkü Bolaman ile ilişki içinde verdiğini belirtmektedir.¹³³ Oysa Yaşlı Pliny metinlerinde ele aldığı bölgelerdeki halkları, ırmakları ve kentleri sırasıyla saymakta, ortada herhangi bir yanlışlık görünmemektedir. Çünkü bugünkü Beşikdüzü'nün yakınlarında yer alan Bolanisa adının, burada eski bir yerleşme yeri olduğuna işaret ettiğine kuşku yoktur.¹³⁴ Ayrıca bu adın, günümüzde Fatsa ilçe merkezinin doğusundaki Polemonion/Bolaman gibi, Roma'nın Kapadokya eyaletini yöneten Polemon hanedanıyla ilişkili olduğu açıktır.

Haritalarda Beşikdüzü'ne bağlı İskenderli köyünde Kale Mahallesi, Tonya ilçe merkezinin güneyinde ise Kaleönü mevki adları görülmektedir. Akçaabat'ın güneyindeki dağlık bölgede yer alan Düzköy yakınındaki Çal Kalesi¹³⁵ ile Doğan kaya Kalesi,¹³⁶ daha batıdaki Eynesil ilçe merkezinin güneyindeki Belen köyünün Karakilise Mahallesi arkasındaki Kaleyanı Tepesi bu yazının incelediği bölgenin dışında kalmaktadır.

Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nde, 1640 yılında ziyaret edilen Karadeniz kıyısındaki kaleler anlatılırken, Görele (bugünkü Eynesil Kalesi) ile Kiliya (bugünkü Yalıköy/Glida Kalesi) kaleleri arasına Popoli adlı bir kalenin daha yerleştirildiği görülmektedir.¹³⁷ Buranın bugünkü Çeşmeönü Kalesi

¹²⁹ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 198-199. Yörede bu kaya kiliselerinden biri "Kapılıkaya" adıyla bilinir. J. P. Fallmerayer'in Doğu Romalı diplomat George Sphranzes'e (1401-1477) dayanarak verdiği bilgiye göre, II. Murat döneminde (1446 - 1451) Amasya valisine gönderilen hükümler bölgedeki Hıristiyanlarla iyi geçinilmesini emreder. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, s. 237. Onun yerine geçen oğlu II. Mehmet döneminde (1451-1481) ise Osmanlı egemenliği altına giren bölge Hıristiyan nüfusuyla birlikte yeniden yapılandırılmıştır. Dolayısıyla Beşikdağı eteklerine kaya kilisesi yapmak için ortam uygundur. Oysa F. Emecen Ağasar vadisi ile Fol deresi arasındaki yerlerin XIII. yüzyılın başından itibaren Türkmenler ile Rumlar arasındaki bir çatışma alanı olduğunu ve yerleşmelerin ancak XVI. yüzyılda ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 74. Bu bilgi dikkate alındığında söz konusu kaya kiliselerinin XIII. yüzyıldan daha erken bir tarihte yapılmış olma olasılıkları ortaya çıkar.

¹³⁰ Zirve, son yıllarda turistik tesisler ve teleferik inşaatı nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuştur.

¹³¹ Emecen, *a.g.e.*, s. 155.

¹³² *Naturalis Historiae* VI.4.

¹³³ Aidan Liddle, *Arrian: Periplus Ponti Euxinni*, Londra 2003, s. 118; Arslan, *a.g.e.*, s. 130.

¹³⁴ Emecen, *a.g.e.*, s. 27.

¹³⁵ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 112.

¹³⁶ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 112-113.

¹³⁷ F. Emecen bu adın Yopoli (Yavpoli) imlasıyla yazıldığını belirtmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. 70. Bu bilgi bugünkü "Yobul" adının kaynağını göstermektedir.

olduğuna kuşku yoktur. Evliya Çelebi'ye göre büyük bir körfezde yer alan bu kaleye bakımlı köyler ile yer yer harabe haline gelmiş kaleler bağlıdır.¹³⁸ Bu cümleden Evliya Çelebi'nin Ağasar vadisi içinde XVII. yüzyılda var olan köylerden ve iç bölgelerdeki kalelerden haberdar olduğu anlamı çıkmaktadır. Katip Çelebi de aynı dönemden günümüze kalan ve 1648-1654 yılları arasında yazılan Kitab-ı Cihânnümâ adlı yazmasında Trabzon'un kazaları arasında Yavabolu'dan söz etmektedir.¹³⁹

Büyük Liman ile Gerisindeki Yerleşim Yerleri

131 yılında Roma İmparatorluğu'nun Kapadokya eyaletine vali atanan Arrian, İmparator Hadrianus'a bu atamadan hemen önce yazıldığı düşünülen mektuplarında,¹⁴⁰ Yoros Burnu (Hieros) yakınındaki Kordyle adlı yeri bir limanla ilişkilendirmektedir.¹⁴¹ Aynı yeri Pliny "Cordule" diye anar.¹⁴² Burasının bugünkü Akçakale'deki manastır kalıntılarının bulunduğu yer olduğuna kuşku yoktur.¹⁴³ Dolayısıyla söz konusu liman, adı geçen kalenin limanı olabileceği gibi, Antik Çağ metninin tam bu bölümünde limana yapılan vurgu bugünkü Büyük Liman'ı da düşündürmektedir.

İlk kez XVIII. yüzyıl başında Osmanlı ordusunun İran ve Kafkasya seferleri sırasındaki yazışmalarda karşımıza çıkan "Büyük Liman" adı bugünkü Zeytin Burnu'ndan (Adacık, Yalı Mahallesi) başlayarak Fener Burnu'na (Çarşıbaşı, Fenerköy) kadar uzanan doğal limanı tanımlamaktadır.¹⁴⁴ Bu doğal koy Karadeniz'in güneyindeki deniz ulaşımı için eski çağlardan beri önemli bir demir atma yeridir. Doğu kesimde Glida Kalesi'nin kalıntıları yer almaktadır. Yakınında gemi yanaşacak uygun bir yerin olmaması nedeniyle, buranın batıya doğru uzanan doğal limanın korunması için XIII.-XIV. yüzyılda inşa edilen askeri bir yapı olabileceği sanılmaktadır.¹⁴⁵

XVIII. yüzyılda İran ve Kafkasya'ya yapılacak askeri seferlere lojistik destek sağlamak ve Rusların yapacağı herhangi bir müdahaleye karşı önlem almak amacıyla Büyük Liman'a inşa edilen iskele, bugünkü Beşikdüzü Öğretmen Okulu hizasındaki kıyıda birkaç on yıl öncesine kadar kullanılmıştır.¹⁴⁶ 1813'de buradan geçen J. M. Kinneir, Yavabolu köyünden sonra

¹³⁸ Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, Haz. *Evliya Çelebi Seyehatname*, 2. Kitap, İstanbul 2011, s. 96.

¹³⁹ F. Emecen bu bilgiyi söz konusu kitabı 1732'de basan İbrahim Müteferrika'nın eklemiş olabileceğine değinmektedir. Emecen, *a.g.e.*, s. dn. 110; Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Trabzon 1999; Uzun, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴⁰ Arslan, *a.g.e.*, s. x.

¹⁴¹ *Periplus Ponti Euxini* XVI.2.

¹⁴² *Naturalis Historiae* VI.4.

¹⁴³ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 154, 158. Buradaki manastır kalıntılarının çevresinde yer alan köyün eski adı Haldandoz'dur. Bu adın Doğu Roma İmparatorluğu zamanında yöreye verilen Khaldia adıyla ilişkili olabileceği belirtilmiştir. Umar, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁴⁴ Emecen, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹⁴⁵ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 158; Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁴⁶ Günümüzde bu sahil şeridi Karadeniz Otoyolu nedeniyle tamamen doldurulmuştur.

Büyük Liman'a demir atıldığını ve bu "körfezin dibindeki küçük köyde 20 adet ahşap ev" bulunduğunu yazmaktadır.¹⁴⁷ J. M. Hamilton ise 1835 yılı Temmuz ayı başında yürüyerek geçtiği aynı sahilde, önce Fol köyünden bir mil kadar ileride terkedilmiş yapıların bulunduğu "Kertch Khana" (Kireçhane?) adı verilen bir üretim yerine ve daha sonra da Büyük Liman'daki kumsalın hemen arkasında yer alan bir ev sırası ile buna bitişik pazar yerine ulaştığını yazmaktadır.¹⁴⁸

1835 yılına ait vergi kayıtlarında Ağasar vadisindeki köyler Vakıfkebir kazasına bağlı gösterilmiştir. Ancak bu kaza bugünkü yerleşim merkezine değil, bölgedeki Hatuniye Vakfı'na işaret ediyor olmalıdır. Nitekim kazaya bağlı köylerin sıralandığı listenin başında "Yobul" adı bulunmaktadır. Listedeki köylerden biri de Şarlı'dır. Bu durum Tanzimat ile yeniden değiştirilmiş, 1264 (1848-1849) tarihli vergi kayıtlarında Akçaabat kazası içinde Fol, Şarlı, Oğuz ve Akhisar nahiye olarak yer almıştır.¹⁴⁹

Buradaki Akhisar nahiyesinin merkezini bugünkü Kireç Mahallesi oluşturmaktadır. Olasılıkla vadideki dere kenarına kurulan Pazar yeri giderek bugünkü Şalpazarı haline gelmiştir. Çarşamba günleri kurulan bu pazar eski dönemlerden beri bölge halkını buluşturan bir alışveriş geleneğini sürdürmektedir. 1902 yılına ait Trabzon salnamesinde Şarlı nahiyesi başlığı altında, nahiyeye 5 saat uzaklıktaki "Şar Pazarı" adlı bir yerden söz edilir.¹⁵⁰

İlçenin kuzey girişindeki Çömezoğlu çeşmesi¹⁵¹ ile Kısık Köprü¹⁵² XIX. yüzyıla tarihlenmiştir. Doğu yamacın üst kesimindeki Kalecik Mahallesi'nde yer alan mezarlıkta da eski mezar taşları kaydedilmiştir.¹⁵³ Köyde tarihi bir camiye ait hiçbir iz yoktur. Köy halkından alınan bilgiye göre 1950'lerde bir yıkıntı üzerine inşa edilen ahşap yapı 1970'lerin başında okul olarak kullanılmaya başlamış, geçtiğimiz yıllarda da sökülerek yerine cami personeli için lojman inşa edilmiştir.¹⁵⁴ 1992 yılında inşa edilen yeni caminin yeri "Kiseyanı" diye bilinmektedir.¹⁵⁵ Oysa 1900 yılına ait bir kayıtta bu köyde bir cami ve bir de mektep bulunduğu görülmektedir.¹⁵⁶

Beşikdüzü ilçesinin en eski cami yapısı Çamlık Deresi boyunca yer alan Dağlıca (Mesopliye) köyündedir. Külliye biçiminde planlanmış yapı cami, medrese, imam evi ve hazireden oluşmaktadır. Caminin doğusunda beş satırlık

¹⁴⁷ John Macdonald M. Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814*, Londra 1818, s. 333.

¹⁴⁸ Hamilton, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁴⁹ Emecen, *a.g.e.*, s. 125-126.

¹⁵⁰ Emecen, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁵¹ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁵² Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁵³ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 180.

¹⁵⁴ Bu bilgiler Ethem Yılmaz'dan alınmıştır.

¹⁵⁵ Bölgede sıklıkla karşılaşılan bu adlandırma bir kilise yapısına işaret etmektedir. Üstelik 1992 yılında yeni cami temeli eşilirken birtakım mezarların ortaya çıktığı anlatılmaktadır.

¹⁵⁶ Emecen, *a.g.e.*, s. 142.

Eski Türkçe bir yazıtta 1282 (1864-1865) tarihi yer almaktadır.¹⁵⁷

Şalpazarı ilçe sınırları içinde ise en eski cami yapısı ilçe merkezinin güneydoğusunda, Doğancı köyündeki 1872 tarihli camidir.¹⁵⁸ Bu köyün hemen yanındaki Dorukkiriş köyünde de benzer bir cami ile üzerinde 1881 tarihi olan bir çeşmenin var olduğu, ancak 1985 yılında yıkılarak yerine betonarme bir cami inşa edildiği öğrenilmiştir. Adından bir geçit yeri olduğu anlaşılan bu köyün 1835 yılına ait vergi kayıtlarında yoğun yerleşmeye sahne olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁹ Aynı kayıtlarda adı geçen daha kuzeydeki Kasımağzı köyü mezarlığında eski mezar taşları vardır.

Şarlı'nın (Beşikdüzü) sahil yolu üzerinde bulunması ve bir iskelesi olması nedeniyle hızlı geliştiği ve XIX. yüzyıl ortasında “nahiye” olarak anılmaya başladığı görülmektedir.¹⁶⁰ 1837 yılına ait bir kayda göre Şarlı'da bir de cami vardır.¹⁶¹ Şarlı büyümeye devam etmiş, yukarıda sözü edilen vergi kaydında yine nahiye olarak geçen Akhisar ve Oğuz Şarlı nahiyesine bağlanmıştır. 1874 yılına ait bir belgede Şarlı'da artık bir hükümet konağının bulunduğu ve Vakfikebir'in idari birimlerinin burada yer aldığı belirtilmektedir.¹⁶² 1907 ve 1914 yıllarına ait belgelerde ise “Büyük Liman” adıyla anılan limanın Şarlı nahiye merkezinde yer aldığı açıkça belirtilmektedir.¹⁶³ Beşikdüzü adı ise ilk kez 1940 yılında yapılan nüfus sayımındaki idari birimler arasında karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁴ 1934 yılındaki bir fotoğraf Beşikdüzü'nün kıyıya yakın küçük bir yerleşme yeri olduğunu göstermektedir (Res. 5).¹⁶⁵

Sonuç

P. M. Dolukanov'un Beşikdüzü-Şalpazarı yolu üzerindeki bir kaya sığınağında bulduğu çakmak taşı aletler dışında, Beşikdüzü ve çevresinde bilinen arkeolojik kalıntılar Ortaçağ'a tarihlenen birkaç kale kalıntısı ile Beşikdağı'nın doğu yamacındaki iki kaya şapelidir. Ortaçağ'a tarihlenen bu kaleler arasındaki Kalegüney, Kuş Kalesi ve Ahlangelos kalelerinde ana-kayanın işlenmesiyle yapılan oda ve basamaklar bu kalelerin daha eski dönemlerde inşa edilmiş olma olasılığını akla getirmektedir. Söz konusu kalıntılar üzerinde yapılacak arkeolojik incelemeler bu konuyu açıklığa kavuşturabilir.

¹⁵⁷ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 12; Emecen, *a.g.e.*, s. 156-157.

¹⁵⁸ Sümerkan-Okman, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁵⁹ Emecen, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁶⁰ Emecen, *a.g.e.*, s. 125-126.

¹⁶¹ Emecen, *a.g.e.*, s. 128. Beşikdüzü Merkez Mahallesi'ndeki bir çeşmenin üzerindeki yazıtta 1794 tarihi okunmaktadır. Sümerkan-Okman; Emecen, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁶² Emecen, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁶³ Emecen, *a.g.e.*, s. 129-130.

¹⁶⁴ Emecen, *a.g.e.*, s. 138. Atilla Korkmaz Beşikdüzü adının kaynağını eski Milletvekili ve Bakan Raif Karadeniz'e bağlamaktadır. Atilla Korkmaz, *Yahda Bir Çekirdek Beşikdüzü*, İstanbul 2015, s. 106-107.

¹⁶⁵ Bu fotoğrafı kullanmamıza izin veren Beyhan Yardım'a sonsuz teşekkürler.

Karadeniz kıyısındaki yerleşmeler arasında deniz üzerinden bağlantı kurulduğu açıktır. Ksenophon'dan öğrendiğimize göre, M.Ö. V. yüzyıl başında Trabzon ile Giresun arasındaki sahil boyunca bir kara yolu uzanmaktadır. Antik Çağ'dan kalan başka kaynaklarda ise aynı sahildeki kale, yerleşme, dere ağzı, geçit ve kabilelerden söz edilmektedir. Bugünkü Beşikdüzü ilçesinin kıyısındaki Livio polis de adı geçen bu yerleşmelerden biridir. Doğal bir limanın önündeki kale ile bunun çevresindeki yerleşmeden oluşan Livio polis'in Karadeniz kıyısı boyunca seyreden eski deniz yolculuklarının önemli menzil yeri ve korunaklı bir sığınak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca iç kesimlerde yetiştirilen ürünler ile madenlerin bu limandan sevk edildiği ortadadır. O halde Livio polis'i iç kesimlere bağlayan yol sisteminin de dikkate alınması gerekmektedir. Anlaşıldığına göre, bu yol sistemini günümüzdeki gibi vadi içlerinden geçen ana yollar üzerinden değil, sırtların üzerindeki bugün daha az kullanılan köy yolları üzerinden kurgulamak daha doğrudur. Örneğin bugünkü Beşikdüzü ilçesini güneydeki Kalecik Kalesi'ne bağlayan yol gerideki Çıtlaklı ve Bozlu köyleri üzerinden geçmekte, bu yol daha güneydeki Erikbeli geçidine kadar ulaşmaktadır. Bu yol üzerindeki Dorukkiriş köyünün adından anlaşılacağı üzere burası bir geçit yeridir. Zira "kiriş/geriş" sözcüğü vadi boyu geçit yeri anlamına gelir. Ayrıca Kurbağalıdere'nin üst kesiminde, eski adı Mesopliye olan Dağlıca köyünün de sırt üzerinden geçen yoldaki eski bir yerleşme yeri olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, daha batıdaki Kalegüney Kalesi de zamanında Sis Yaylası'nı sahile bağlayan sırt yolunu kontrol ediyor olmalıdır. O halde Ağasar vadisinin yukarı kesimlerindeki yaylalara, dağ geçitlerine ve eski madenlere giden yolların belli yerlere kurulan kalelerle güvenceye alındığı anlaşılmaktadır.

Doğu Karadeniz dağlarındaki madenlerden Antik Çağ kaynakları söz etmektedir. Hitit, Urartu ya da Pers devletlerinin de bu maden yataklarından haberdar olduğu düşünülmelidir. Trabzon'un Ortaçağ'da Van-Erzurum-Gümüşhane hattındaki maden ürünlerinin sevk edildiği liman olduğu bilinmektedir. MTA maden envanterine göre bu yazının incelediği bölgede bakır, çinko ve kurşun rezervleri vardır. Gökçeköy yakınlarındaki bu rezervler işletmeye uygundur. Eğer bir zamanlar buralardan maden çıkarılmışsa bu ürünlerin sevk edilmek üzere Beşikdüzü'ne taşındığı kesindir. Yöre halkı XX. yüzyıl başındaki Rus işgali sırasında buradaki Kenmaden ve Alaca yaylası Kabaktepe mevkiinde maden işletildiğini hatırlamaktadır. Beşikdüzü ilçe merkezine inen Bozlu sırtı üzerindeki yol güneyde, Karakısrak Dağı arkasındaki bakır madenlerine ulaşmaktadır.

XI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya yayılmaya başlayan Türkmenlerin Doğu Karadeniz dağlarındaki yaylalara yerleşmeye ve dolaşısıyla dağ geçitleriyle yolları kontrol altına almaya başladıkları görülmektedir. Bu durum, başlarda daha doğudaki Gürcü Devleti'ne bağlı olan bölgedeki derebeylerinin XIII. yüzyılın başında Trabzon'da kurulan Komnen Devleti'ni memnuniyetle karşılamalarına neden olmuş olmalıdır. XV. yüzyılın

ikinci yarısında başlayan Osmanlı egemenliği ile birlikte aynı derebeyi ailelerinin zamanla din değiştirerek varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.

XIV. yüzyılda bugünkü Beşikdüzü ilçesinin güneyindeki dağlarda Türkmenlerin yaşadığı kesindir. Sahil kesimi ise bir çatışma alanıdır ve XV. yüzyıl kayıtlarına göre burada herhangi bir yerleşme yoktur. İlçe merkezinin güneybatısındaki Oğuz köyü bu çatışma alanının sınırındaki ilk Türkmen yerleşmesidir. Bölge Osmanlı egemenliğine girdikten sonra, sahile inen vadi içlerinden itibaren birçok yerleşme belirmiş, sahildeki Liviopolis Kalesi ve çevresinde ise zamanla Yavabolu adı verilen bir köy ortaya çıkmıştır. Yavabolu adının Liviopolis adından türediği açıktır.

XVIII. yüzyıldaki Osmanlı-İran savaşları sırasında lojistik desteği sağlamak amacıyla bölge sahillerine kurulan iskelelerden birinin de bugünkü Beşikdüzü sahiline inşa edilmesiyle, gelecekteki ilçenin çekirdeği oluşmaya başlamıştır. Söz konusu çekirdek yerleşmenin bilinen en eski fotoğraflarından biri bu yazı ile gün yüzüne çıkmaktadır (Res. 5). Osmanlı belgelerine “Büyük Liman” diye geçen yerin sahile kurulan iskele nedeniyle tam olarak bugünkü Zeytin Burnu (Adacık, Yalı Mahallesi) ile Fener Burnu (Çarşıbaşı, Fenerköy) arasındaki doğal koyu ve kıyı şeridini tanımladığı açıktır. Önce bu doğal koyun batısındaki kale ile başlayan yerleşme süreci sonra inşa edilen iskeleyle sürmüştü ve nihayet adı da Liviopolis’den Yobolu’na ve daha sonra Şarlı’dan Beşikdüzü’ne dönüşmüştür.

Anadolu’da ve Asya’da adında “şar” sözcüğü geçen çok sayıda kent vardır. Dolayısıyla gerek Beşikdüzü adı ve bu ilçenin eski adı olan Şarlı, gerekse Ağasar vadisinin yukarı kesimindeki Şalpazarı’nın eski adı olan Şar Pazarı Türkmen geleneklerini yansıtan yer adlarıdır. Bu yazıda konu edilen bölge yerleşmelerinin Ortaçağ’da ortaya çıkma süreci de bu gerçeği yansıtmaktadır.

Bugünkü Vakfikebir ilçesine adını veren “Büyük Vakıf”ın da aynı bölgedeki arazileri kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki bir rivayete göre Trabzon’daki oğlu Şehzade Selim’i ziyarete giden Gülbahar Hatun fırtına yüzünden karaya ilk çıkacağı yeri vakıf yapacağını söylemiş, gemi “Büyük Liman”da demir atınca burası vakıf haline getirilmiştir. Vakfikebir ilçe merkezi kıyısında eskiden herhangi bir limanın varlığı bilinmediğine göre, XV. yüzyılda Gülbahar Hatun’un karaya çıktığı yerin eski Liviopolis limanı olması gerekir.

XV. yüzyıldan itibaren tutulan vergi kayıtları ile XIX. yüzyılda Osmanlı’nın girdiği savaşlarda asker gereksinimini karşılamak için yapılan nüfus sayımları sayesinde bölgedeki yerleşim tarihinin son 550 yılı detaylı bir biçimde incelenebilmektedir. Bu kaynakları kullanan F. Emecen Ağasar Vadisi için bölge tarihi ile ilgilenen araştırmacılara yön verecek önemli bir çalışma ortaya koymuş bulunmaktadır. Ayrıca XVII. yüzyıldan itibaren bölgeden geçen gezginler de önemli bilgiler kayda geçirmişlerdir. Daha eski dönemlere ait izleri arkeolojik çalışmalar ortaya koyacaktır.

Beşikdüzü çevresindeki cami yapılarının XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bunun nedenleri üzerinde de durmak gerekir. Uzun süren Osmanlı Rus savaşlarının yarattığı atmosfer ile Sultan Abdülhamit dönemi olayları Karadeniz köylerinde cami yapımına ivme kazandırmış olabilir. Daha önce halkın ibadet yeri olarak namazgâhları kullandığı, bölgedeki her çeşme yapısının yanına bir de namazgâh yapıldığı halen hatırlardadır. Yaylalardaki açık hava namazgâhlarının en ünlüsü bugün Kadırğa Yaylası'nda bulunmaktadır. Ne yazık ki, bölgedeki namazgâh kültürü konusunda detaylı bir araştırma henüz yapılmış değildir.

Henüz yapılmamış olan bir iş de Çeşmeönü Kalesi'nin tescil işlemidir. Görüldüğü üzere, olasılıkla Komnen Devleti zamanında inşa edilmiş olan ve Osmanlı döneminde de kullanıldığı kesinlik taşıyan Çeşmeönü Kalesi, Antik Çağ'dan daha önce kullanılmaya başladığı varsayılabilen doğal liman ile bütünlük göstermektedir. Burada yapılacak arkeolojik bir çalışma ile neredeyse yok olmak üzere olan bu kale ve çevresindeki kalıntıların geçmişi aydınlığa kavuşacaktır. Ancak bugün tahribat sürdüğünden tescil ve kamulaştırma işlemlerine bir an önce başlanması gerekir.

KAYNAKÇA

ALBAYRAK, Haşim, *Tarih Boyunca Doğu Karadeniz'de Etnik Yapılanmalar ve Pontos*, Babıali Kitaplığı, İstanbul 2010.

ARSLAN, Murat, *Arriamus'un Karadeniz Seyahati*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2005.

ARSLAN, Murat, *Mithradates VI Eupator. Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.

BIJISKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafya*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz tarih Kültür İnsan*, Serander Yayınları, Trabzon 2000.

BOSTAN, Hanefi, *XV. - XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

BRYER, Anthony, "The littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth-century portolano maps", *Arheion Ponton* 24 (1961), 97-127.

BRYER, Anthony, WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985.

CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972).

CLAVİJO, Ruy Gonzales De, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat Birinci Kısım*, Çev. Ömer Rıza DOĞRUL, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

CÖHCE, Salim, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 13-17 Ekim 1986*

(Samsun 1988), s. 477-484.

ÇİĞDEM, Süleyman, “Eskiçağ’da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, (2007), s. 133-155.

ÇOŞKUN, Altay, *Amici Populi Romani*, Trier-Ontario, 2004-2012.

DAĞLI, Yücel, KAHRAMAN, Seyit Ali, Haz. *Evlîya Çelebi Seyehatname*, 2. Kitap, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

DELATTE, Armand, *Les portulans grecs II*, Liège / Paris 1947.

DİKER, Selahi, *Türk Dili'nin Beş Bin Yılı*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2000.

DOLUKANOV, Pavel Markovich, “Prehistoric Rock-Shelters in Northeastern Turkey”, *Anatolian Studies* 13, (1997), 17.

EMECEN, Feridun M., *Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı – Beşikdüzü*, Serander Yayınları, Trabzon 2010.

EMİR, Osman, *Hellenistik ve Roma Dönemleri’nde Pontos (MÖ IV. yy – MS III. yy.)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon 2014.

EMİROĞLU, Kudret, Haz., *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1876*, Eskişehir 1995.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1995.

FALLMERAYER, Jakob Philip, *Fragmente aus dem Orient I / Doğu’dan Fragmanlar*, Stuttgart ve Tübingen 1845, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İmge Kitapevi İstanbul 2002.

FALLMERAYER, Jakob Philip, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. A. C. Eren, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

FINLAY, George, *The History of Greece and the Empire of Trebizond*, Londra 1851.

GORDIEIEV, Anton, *Place Names of the Black Sea and Sea of Azov Coasts From Portolan Charts of XIV-XVII Centuries* (Kiev 2015).

GRAAUW, Arthur de, *Ancient Ports and Harbours*, Grenoble, 2016.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

GÜNALTAY, Şemseddin, *Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksid Kırallıkları, Yakın Şark IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951.

GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Basımevi, Ankara 1980.

HAMILTON, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Londra 1842.

İŞİK, Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

KARAGÖZ, İlyas, *Greک Bizans ve Eski Türk Kaynaklarına Göre Trabzon Yer Adları*, Derya Kitapevi, Trabzon 2006.

KEARSLEY, Rosalinde, “Woman and Public Life in Imperial Asia Minor: Hellenistic Tradition and Augustan Ideology”, *Ancient West & East* 4/1, (2005), 98-121.

KILIÇ, Sinan, “Şar ve Şarlı”, içinde: A. Korkmaz, *Yalıda Bir Çekirdek Beşikdüzü*, Heyemola Yayınları, İstanbul 2015, s. 109-117.

KINNEIR, John Macdonald M., *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814*, Londra 1818.

KNEŽEVIĆ, Antun, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962.

KORKMAZ, Atilla, *Yalıda Bir Çekirdek Beşikdüzü*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2015.

KÖKTEN, Kılıç, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3/5, (1945), 465-486.

KRETSCHMER, Konrad, *Die italienische Portolane des Mittelalters*, Berlin 1909.

LIDDLE, Aidan, *Arrian: Periplus Ponti Euxinni*, Londra 2003.

MAYOR, Adrienne, *Mithradates. Zehirlerin Kralı. Roma'nın En Amansız Düşmanının Hayatı ve Efsanesi*, Çev. Gürkan Ergin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

MILLER, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Çev. N. Süleymangil, Heyemola Yayınları, İstanbul 2007/1926.

MUDD, Mary, *I Livia. The Counterfeit Criminal. The Story of a Much Maligned Woman*, Bloomington 2012.

NİŞANYAN, Sevan, *Adımı Unutan Ülke. Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, Everest Yayınları, İstanbul 2010.

OLSHAUSEN, Eckard – BILLER, Joseph, *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des pontischen und armenischen Reiches. Teil I: Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter der Mithradatien*, Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Tübingen 1984.

ORTAYLI, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.

RITTER, Carl, *Die Erdkunde von Asien IX*, Berlin 1858.

RYAN, William B. F. / Walter C. PITMAN III / Candace O. MAJOR / Kazimieras SHIMKUS / Vladamir MOSKALENKO / Glenn A. JONES / Petko DIMITROV / Naci GÖRÜR / Mehmet SAKINÇ / Hüseyin YÜCE, “An abrupt drowning of the Black Sea shelf”, *Marine Geology* 138, (1997), 119-26.

RYAN, William B. F. / Walter C. PITMAN III / Candace O. MAJOR / Kazimieras SHIMKUS / Vladamir MOSKALENKO / Glenn A. JONES / Petko DIMITROV / Naci GÖRÜR / Mehmet SAKINÇ / Hüseyin YÜCE SEYİR, “An abrupt drowning of the Black Sea shelf at 7.5 k yr BP”, *Geo-Eco-Marina* 2, (1997), 115-26.

RYAN, William B. F., “Status of the Black Sea Floof Hypothesis”, V. Yanko-Hombach, A. S. Gilbert, N. Panin, P. M. Dolukanov, Haz. *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Springer, Dordrecht 2007, s. 63-88.

SAYDAM, Abdullah, "XIX Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabad Kazası", *Osmanlı Araştırmaları XXI*, (2001), 135-187.

SHUKUROV, Rustam, "The Campaign of Shaykh Djunayd Safawi against Trabzon (1456 AD/860H)" *Byzantine and Modern Greek Studies*, 17 (1993), 127-140.

SKOK, Petar, *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jeziki I*, Zagreb 1971.

SMITH, William, *A Dictionary of Greek and Roman Geography*, John Murray, Londra 1872.

SÜMERKAN, M. Reşat, İbrahim OKMAN, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, C: 1, Trabzon Valiliği, Trabzon 1999.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi*, Haz. İsmail HACIFETTAHOĞLU, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2001.

TALBERT, Richard J. A. Haz., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton 2000.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

TEMPORINI, Hildegard, *Die Frauen am Hofe Trajans*, Walter de Gruyter, Berlin 1979.

TEZCAN, Mehmet, "Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin İle Ticareti", Haz. K. İnan- H. Öksüz, V. Usta, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005, I. Cilt: Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, s. 3-36.

TEZCAN, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012.

TOLSTOY, Pyotr Andreeviç, Описание Чёрного моря, Эгейского архипелага и османского флота ("Bir Karadeniz Betimi, Ege Adaları ve Osmanlı Donanması", Haz. A. Vyatkin, S. F. Oreškova, I. V. Zaitseva, Hatalis, Moskova 2006.

TOPAL, Zehra, *Akçaabat-Vakfikebir Öşür Defterleri*, Vakfikebir Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2005.

UMAR, Bilge, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos). Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2000.

USTA, Veysel, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 1999.

UZUN, Enver, *Trabzon'un Yer Adları*, Trabzon 2007.

YANKO-HOMBACH Valentin- GILBERT, Allan S., PANIN, Nicolae, DOLUKANOV, Pavel M. Haz., *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*, Springer, Dordrecht 2007.

YURTSEVER, Serap Tuğba-ERDİ, Seçkin, (Haz.) *Mahmuúd el-Kâşgâri, Dívânü Lugâti't Türk*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2007.

*Resim 1. Beşikdüzü 'ndeki Çeşmeönü Kalesi 'nden günümüze kalan kalıntılar
(foto: 12 Şubat 2014).*

*Resim 2. Kalegüney ya da Şahmelik adıyla bilinen kale kalıntısı
(foto: 26 Ağustos 2012).*

Resim 3. Kuş Kalesi (foto: 26 Eylül 2015).

Resim 4. Kalecik Kalesi, Ağasar Kalesi diye de bilinir (foto: 21 Eylül 2015).

Res. 5. Beyhan Yardım'ın arşivindeki bir fotoğrafta Beşikdüzü kasabasının 1934 yılındaki durumu görülmektedir.

Res. 6. Beşikdüzü çevresindeki bugünkü köylerle eski kalelerin yerlerini gösteren harita.

